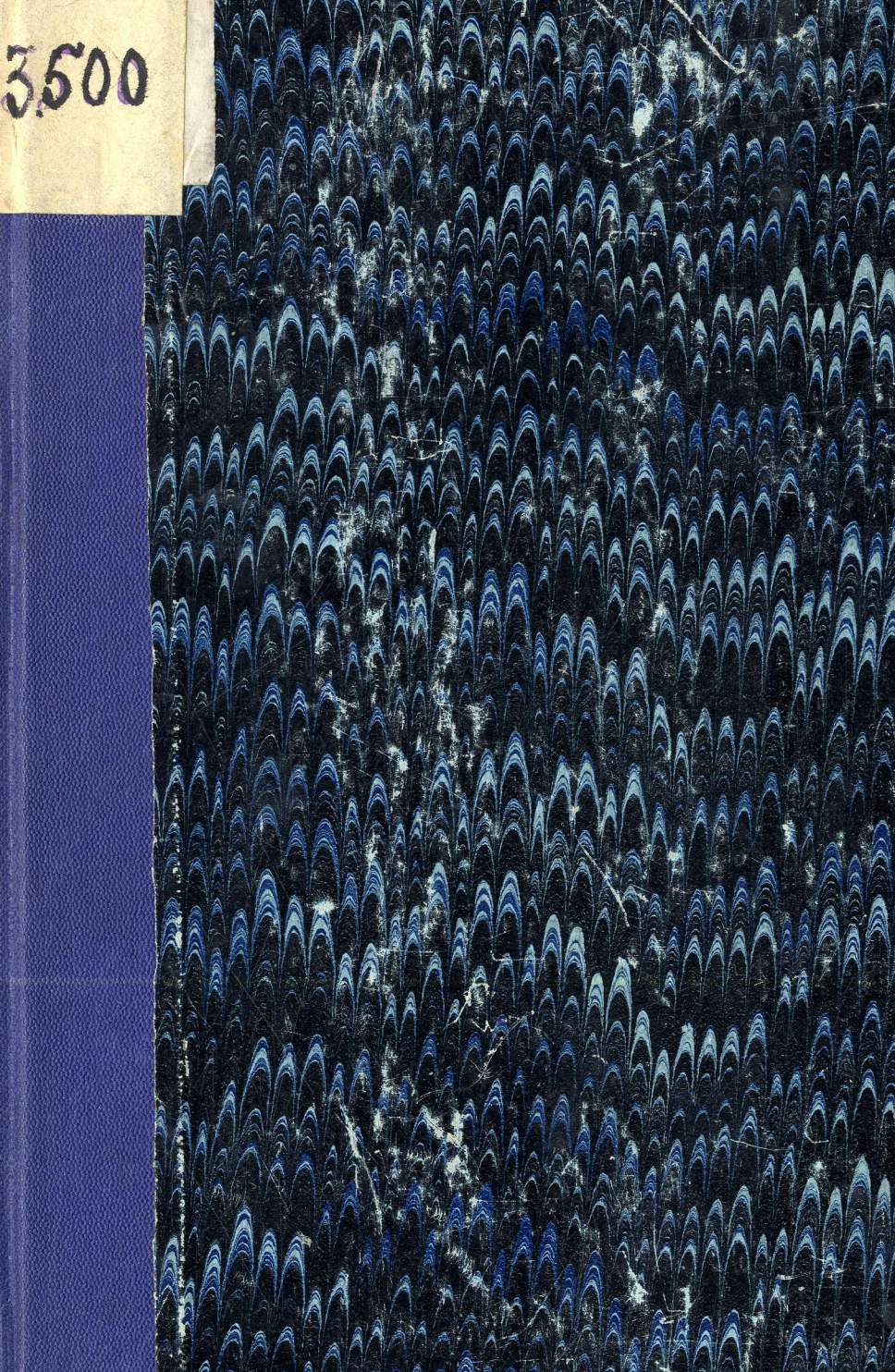

3500

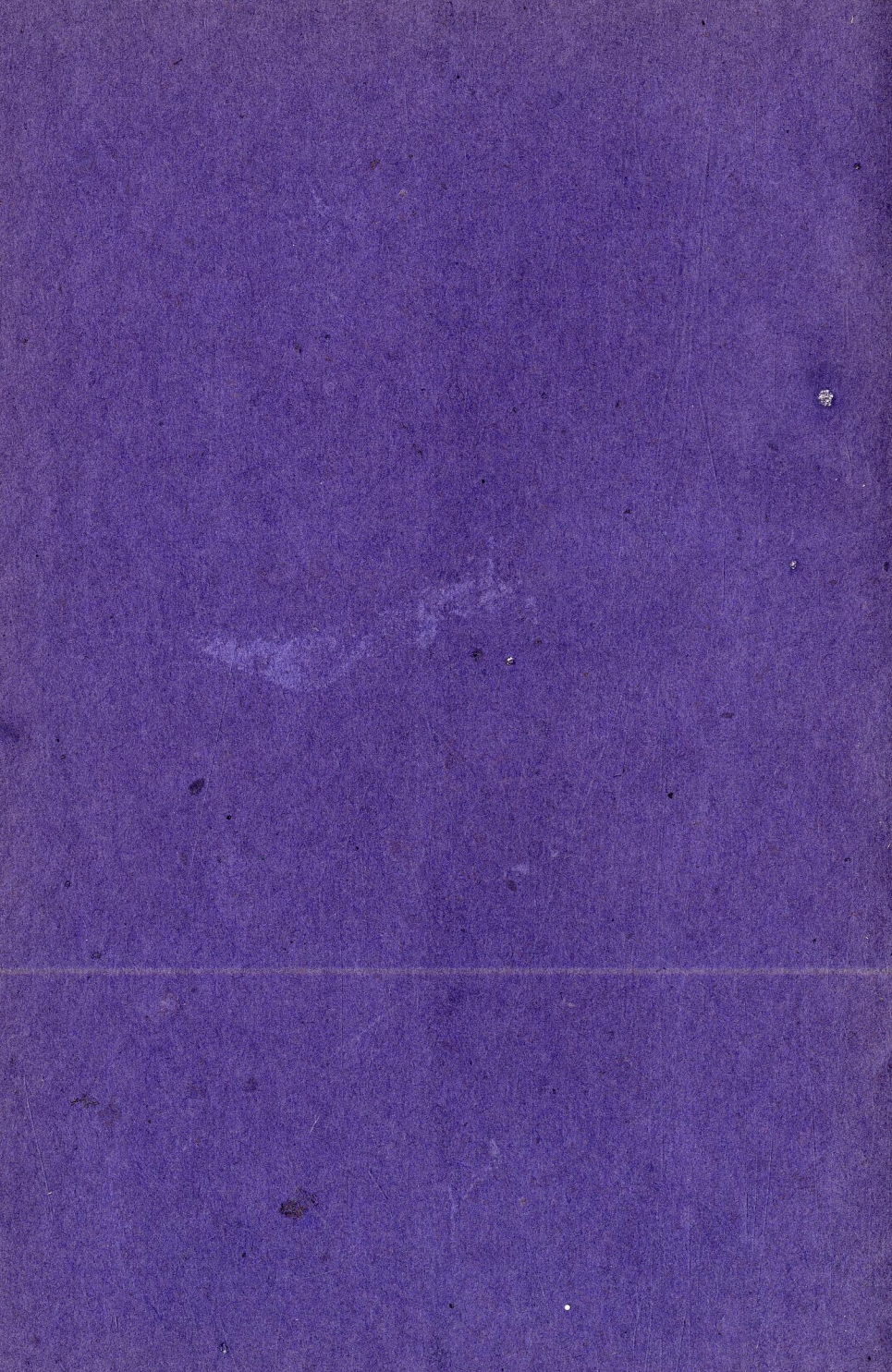
Бібліотека
ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА“

Число

~~1967~~

Знак

10/11/74

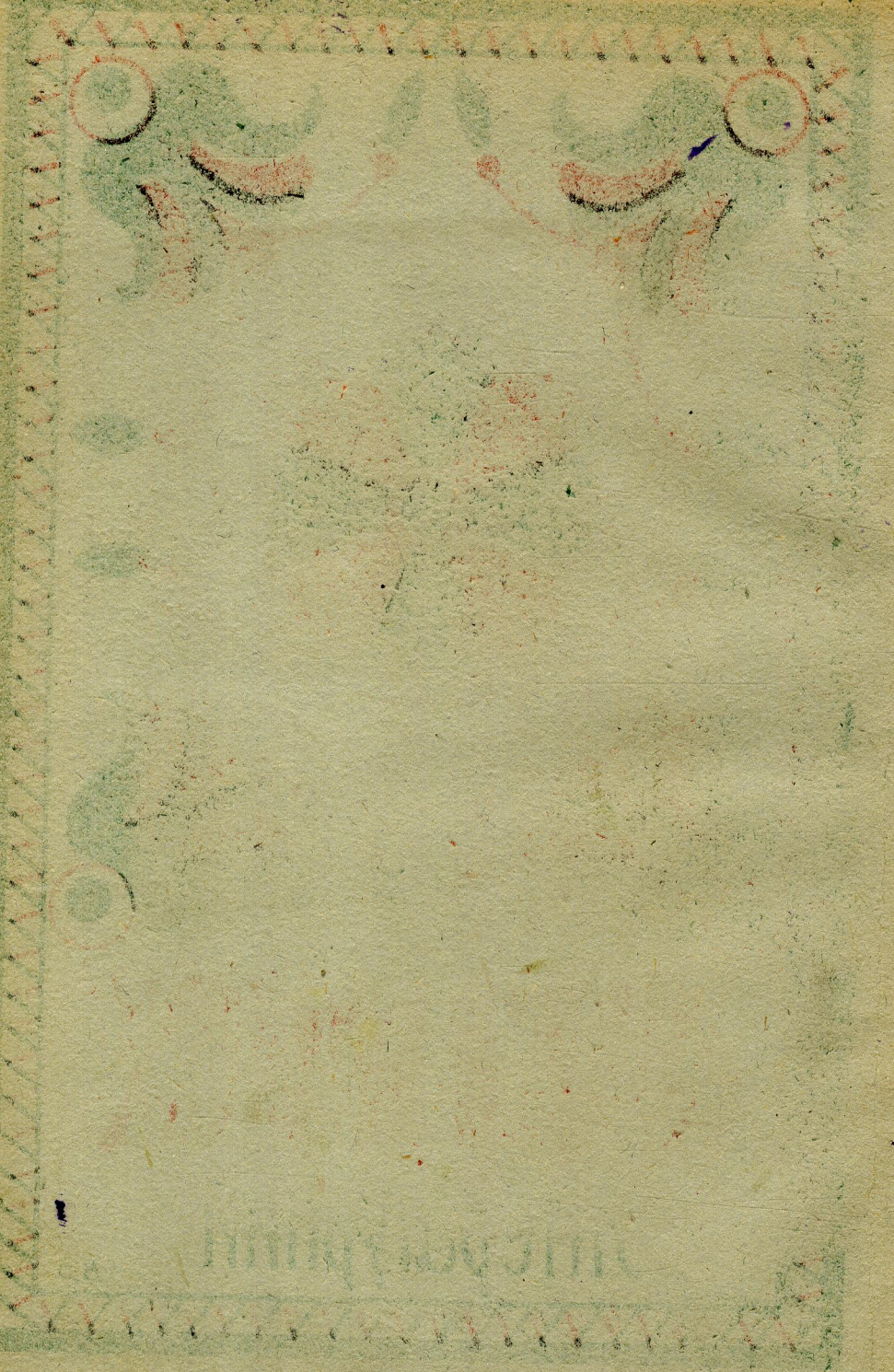

ВЪЗДУХ

ЛІТЕРАТУРНИЙ

ВЗ

06 0

~~XXXX~~

~~XXXX~~

3500

АЛЬМАНАХ.

Листопад 30/2 - 1940
134 - 1944.

Львов.
2.00

$$\log(2-yu/5-3) + \log(2-yu/5-6953)$$

11/2/2

Ростислав Лащенко.

Як обирали Директорію У. Н. Р.

.....Рівно о 8 годині вечера 14-го листопаду я підійшов до будинку ч. 36 на Бібіковському бульвару (на розі Тимофіївської вул.) Цей характерний по зовнішньому своєму вигляду будинок я памятав дуже добре ще зі своїх студентських років. Коло будинку, щільно притиснувшись до брами, стояли якісь люде. При світлі ліхтаря вони здавалися скоріще якими-сь чорними чоловікоподібними фігурами, темно-сірими тінями, ніж живими людьми... Серце „тьохнуло“. Не дай, Боже, гетьманські „шпіки“... Спокійно минув їх і підійшов до парадних дверей. Станув. Раптом двері відчинилися. Мене зустріла якась невідома мені людина. Я назвав себе і ввійшов у сіні. Через хвилину двері за нами зачинилися. Невідома людина вдарила разів з два по долонях. Зверху по сходах збігла зараз-же якась друга людина і повела мене на другий чи третій поверх, тепер вже не памятаю. Людина мене повела по довгому з поворотами коридору до одної із низки зачинених дверей; по дорозі я дізнався від цієї людини, що я знаходжуся в помешканню гетьманського міністерства шляхів. Цього я раніше не знав. Майже в самому кінці коридора в напівтемному куточку коло дверей я примітив якого-сь пана. Він забився в самий куток і наче трохи зігнувся. Підійшовши близьче, я пізнав в ньому, в цьому панові, члена президії Укр. Нац. Союзу (від партії самостійників) і Укр. Правничого Т-ва пр. пов. Панаса Михайловича Андрієвського — потім члена Директорії У. Н. Р. Я вже перед тим і напередодні розмовляв з ним відносно тих кроків, які негайно потрібно було робить Національному Союзу, цеб-то відносно обрання Директорії і, зустрінувшись тут знову, ми розпочали бесіду на цю-ж тему. Андрієвський став казати, що треба негайно, не гаючи часу, обрати Директорію і зробити виступ в краю. „Треба розпочать акцію, казав він, де-небудь в Житомирі чи в Білій Церкві і звідтіль вже брать Київ“. До нас підійшов хазяїн кімнати, де ми мусили зібратись — Стокоз (урядовець міністерства шляхів) і запропонував нам, коли ми хочемо, оглянуть, поки зійдуться всі другі, кабінет гетьмансь-

кого міністра шляхів. Ми погодились. Розмовляючи, ми війшли в кабінет міністра. Памятаю тільки, що кабінет був дуже оригінальний — білий-білий: вся мебель була виключно білого кольору; було дуже „стільно“. Великий кабінетний стіл міністра був обкладений модерним канцелярським приладдям. Красиве прес-пап'є „стільний“ каламар, ціла низка різно-кольорових олівців, гуми, кнопка від електричного дзвінка і т. д. — все було „під рукою“. Від кабінету віяло „уюзом“ і „буржуазним“ комфортом, а разом з тим і тою „діловитістю“, яка була так характерна для вищих представників гетьманської влади. В инший час увійти в чужий кабінет в відсутність його хазяїна, очевидно, я не мігби — остільки це не звязувалося з елементарним поняттям про чуже право, хоча би це право належало людині ідейно мені ворожій; але — добре памятаю — що в ті хвилини, коли ми спокійно оглядали кабінет гетьманського міністра, я (та очевидно, Андрієвський,) не почував жадної ніяковости. Мені чогось ясно в той момент вчувалося, що право на цей кабінет вже не належало гетьманському міністрові і що небавом в цей кабінет прийде инший господар.

Із кабінета ми прийшли в кімнату, де було призначено зібрання. Там вже були де-які члени президії Національного Союзу — с. р. М. Шаповал, самостійник О. Макаренко, с. р. Янко, секретарь (фактично, а не по обранню) Нац. Союзу Дідушок. Але що відразу кинулось мені у вічі, коли я увійшов до покою, це присутність військових. На канапі і на кріслах, розмовляючи, сиділи українські старшини в походному убранню з шашками через плечо. Серед них були й де-які старшини, імена котрих потім стали відомі майже цілому краю, як імена активних офіцерів української протигетьманської революції. Присутність військових надавало зібранню якийсь особливий виїмковий характер. Я пильно глянув на їх обличчя. В більшості — молодь, але в очах блимає надія.. очі ясні, сміливі, енергійна постать, не помітно і тіні сумніву... Чи видержать?... Встають з місць, міцно стискають протягнуту руку, на обличчях пробігає молодий усміх... Прийшов і генерал Осецький... Ясно вчувалося, що повороту назад нема. Я стиха звернувся до Андрієвського, показуючи на військових: „Очевидно справи по суті переглядати не будемо?“. Андрієвський нічого не відповів. Повіряючи свої думки, я звернувся до Дідушка, який безпосередно брав участь в переговорах з військовими. „А що-ж, сказав він мені, це тільки М. О. — він кивнув головою на п. К, що як раз в ту хвилину увіходив в кімнату — ще все вагається. Я вже перебалакав остаточно з німцями. Вони обіцяли під час виступу заховувати неутралітет. Скоропадського скинемо легко... Через три дні Київ буде наш“, з samozапевністю додав Дідушок. Я висловив Дідушкові думку, що було би дуже добре, як би німці, заховуючи під час виступу неутралітет, взяли би на себе труд по охороні в самому місті ладу і громадського спокою, подавляючи прояви хуліганства і анархії, які так можливі в час зміни влади.

Останній прийшов Винниченко і сів як Голова Національного Союзу за „председательський“ стіл. Де-кілька членів президії Національного Союзу сіли за той-же стіл. Я сів за стіл як раз проти Винниченка. Ліворуч коло мене сів Андрієвський. Праворуч коло Винниченка уместився проф. Швець. На лівому боці столу сів Дідушок. Де-хто з членів президії Н. Союзу, як, наприклад, Шаповал, памятаю, майже не сідали, хоча і стільці були, а стояли коло столу. Видко було як нервувався Шаповал. Він робив два кроки в один бік, але зараз-же круто повертався і робив ті-ж два кроки назад і так крутився майже на одному місці; потім — на хвилинку спинявся, пильно прислуховався до промов і знову крутився на одному місці. Петлюра на це останнє засідання не прийшов. Ніхто не знав де він. Лого чекали де-кілька хвилин, але чекати довго було не можливо: кожна хвилинка була дорога. Кожну хвилину могли ми чекать несподіваних гостей... Чутно було з вулиці як гуділи і ревли там гетьманські автомобілі, вони ревли як шалені розлютовані звірі...

Почекавши ще де-кілька хвилин Петлюру, Винниченко відчинив засідання. „Товариші! — почав він — чи виступ тут, чи в краю зробить ми мусимо“. Коротка промова Винниченка зводилась до того, що иншого виходу для врятування України, її самостійности і незалежности, крім одного останнього в цей час не мається... єсть тільки одинокий спосіб — взятись за зброю...

Слова попрохав с. р. Янко, представник селянської соц. спілки. „Я гадаю, почав він, що не гаючи жадної хвилини, ми повинні обрать Директорію У. Н. Р. Час не жде... Ви знаєте, що гетьманська охранка напружила всі зусілля щоби нас піймати... З нашим-же арештом загине вся справа“... Закінчуючи промову, він сказав, що необхідно зробить виступ в краю, а не тут, в Києві. Після короткого обговорення справи, всі бувші на цьому історичному засіданню члени президії Н. Союзу*) одноголосно вирішили негайно обрать Директорію У. Н. Р.“ Агенти контр-розвідки вже тут, коло нас, — сказав генерал Осецький. Коли я сюди йшов, я бачив їх на вулиці коло будинку... Чи є тут якісь інші виходи?... Було паном Стокозом зараз-же зясовано всім присутнім, що всі засоби, які можливо було вжить для охорони зібрання і його членів було вжито; на випадок-же прибуття гетьманської жандармерії — є таємний вихід в сусідній двір. „Це дуже важливо, — додав самостійник Макаренко, — бо багато з нас може піти до штабу Духоніна“... Шалений рев за вікном гетьманського автомобіля — рев, що ніби переходив в плач, був на це відповіддю... Але зібрання спокійно продовжувалося, хоч по обличчях всіх присутніх і було видко, що нелегко членам зібрання переживалася кожна хвилинка. Очі лихорадочно блищали і на щоках виступали червоні плями... Почали обмірковувати в якій саме кількості треба обрать Директорію. Де хто в тім числі, здається, са-

*) На це засідання зявилися далеко не всі члени президії.

мостійник Макаренко запропонували перетворити в Директорію всю президію Національного Союзу. „Як до тепер вели — хай ведуть ще й далі“, казав Макаренко; де-хто, в тім числі і я, висловились в тім напрямі, що цілком досить обрать п'ять членів Директорії по можливості представників найбільш впливових і корисних для успіху перевороту партій. Так і постановили, але вирішили обрати негайно лише трьох членів, доручивши їм кооптувати по своєму вибору ще двох. Зараз-же відкритим голосуванням членів президії Н. Союзу були одноголосно обрані Винниченко і Петлюра; останній по за очі. Третім був обраний с. р. Шаповал, який в справі організації повстання проти гетьмана відігравав дуже активну роль. Але Шаповал від обрання рішучо відмовився, просто і відверто заявивши, що він не почуває в собі для цієї відповідальної ролі досить сили. Тоді вступити у склад членів Директорії було запропоновано представникові селянської соціалістичної спілки проф. Швецю. Він з початку теж відмовився, але йому було де-ким з присутніх зауважено, що він заявляється представником такої важливої організації, як селянська спілка і що в інтересах ближчого притягнення організації до активної участі в виступі він одмовлятися не може. „Ну коли треба — то треба“, рішучо сказав Швець, вдаривши кулаком по столу, наче підкреслюючи тим свою згоду. Таким чином обрання Директорії відбулося. Ці три члена, як я зазначив вище, мусіли самі кооптувати до свого складу ще двох. Як відомо кооптовані були самостійник Андрієвський (на цьому засіданні самостійники в особі О. Макаренка домагалися, щоби представник їх партії був обов'язково в складі Директорії) і представник „залізничників“ Макаренко. Протоколу про обрання Директорії ніхто не писав. Був початок одинацяті години вечера коли обрання Директорії відбулося. В цей самий приблизно час, коли ми в помешканню гетьманського міністерства шляхів обирали Директорію У. Н. Р. і таким чином починали новий етап в історії революційної боротьби за незалежну Українську Республіку — на протилежному кінці Києва гетьман Павло Скоропадський підписував офіційний акт про „федерацію“ України з Росією, покликуючи до урядування новий цілком реакційний кабінет Гербеля. Для відому істориків цього моменту мушу підкреслити дуже цікавий факт, що тим, які зібралися 14 листопаду на засідання для обрання Директорії, в час цього обрання не було нічого відомо про те, що акт про „федерацію“ з Росією вже підписується Скоропадським. Безумовно, що ми добре передбачили, так би мовити інтуїтивно вчували, що щось подібне, як акт про „федерацію“ з Росією, мусить бути вже вироблений гетьманськими сферами, але в мент обрання Директорії про те, що Скоропадський вже підписував акт про „федерацію“ — ми не знали. Долі завгодно було, щоби події припали так, що обрання Директорії і акт про „федерацію“ з Росією трапилися в один і той-же самий день, можливо, в одну і ту-ж годину. Гетьман сам власною рукою, підписуючи цей акт, допомагав наш, допомагав успіху того діла, яке починав Нац. Союз. Підписуючи акт про „федерацію“ хоча

би і в формі декларативній, гетьман сам рив собі могилу, роздмухуючи ще більше ту іскру, яку в цей самий час, в цей самий мент, кидав на Україну Нац. Союз, обираючи Директорію У. Н. Р. І цілком зрозуміло, що коли на другий день громадянство дізналося про акт „федерації“, (що був офіційно оголошений в усіх часописах 15 листопаду), а потім про обрання Директорії У. Н. Р. то зясувало ці дві події, як свого роду *post pisla ergo*. Так товмачив хід подій між іншим й сам гетьманський уряд. В дійсно-сти-ж, кажу, так не було. Фактом обрання Директорії в слухний мент Н. Союз, — так би мовити — попередив події, передугадав їх хід. — І в цьому велика історична заслуга Нац. Союзу. Все це лише могло свідчить про те, як чутко, як глибоко Н. Союз був перенятий національною справою нашою і як безпосередньо-ясно розумів хід історичних подій, не відстаючи від життя ані на крок.

Після обрання Директорії зібрання приступило до обговорення тих головних засадничих точок, які нова влада повинна була декларувати. Проф. Швець пропонував, щоб Директорія оголосила акт про скликання розігнаної німцями Центральної Ради і ту-ж думку гаряче підтримував Шаповал. Я висловився в тім напрямі, що Центральна Рада вже відіграла свою роль, так би мовити, закінчила свій цикл і що відновлять установу, яка вже відійшла в історію, не варт. У Центральної Ради було багато прихильників, але і багато ворогів. . Напр. земельну політику Центральної Ради поділяли далеко не всі кола українського громадянства і взагалі української людности. Оголошенням акту про відновлення Центральної Ради нова влада може одразу відштовхнути від себе значну частину укр. населення; так, конкретно, від нової влади зможуть відразу відійти ті широкі верстви нашого селянства, які стоять фактично на ґрунті приватної земельної дрібної власности. „Треба закликати до життя, казав я, таку установу, коло котрої скупчилися би найширші кола, яко мога ширші верстви всієї української людности і взагалі усього населення України. Такою установою можуть бути Установчі Збори України, або парламент з установчими функціями.“ В тому-ж приближно напрямі висловилися і інші промовці, даючи в цьому відношенню безпосередні директиви новій владі — Директорії У. Н. Р. Добре памятаю, що Винниченко теж рішучо висловився проти скликання Центральної Ради. Було вирішено в решті решт, що нова влада кине гасло про скликання представницького органу, який би виявляв дійсну волю самих широких верств України.

Я запропонував між іншим, щоби Директорія в своїй декларації підкреслила думку, що нова влада забезпечує на Україні всім народам, які в ній живуть, рівність і волю в однаковій мірі і повну свободу совісті і віри. „Нам треба привабити до нової влади, казав я, яко мога ширші верстви населення“.

Почали розходитись. Долі завгодно було зробити так, що я повернувся до свого дому після цього засідання лише через місяць з лишком — майже на передодню вступу Директорії у Київ. Я підійшов до Винниченка, який про щось почав розмо-

зу з членом президії п. К. В цю хвилину я пригадав собі Винниченка — хлопця, учня ...ської гімназії, в якій я колись вчився одночасно з Винниченком: пригадав собі і Винниченка студента Київ. Університету, з котрим в 1900 році жив під одною стріхою на Жилинській вул., ч. 132, наші колишні студентські розмови, суперечки. Зараз передо мною був вже не хлопчик, не студент, а представник Верховної Влади У. Н. Р! Чи дійсність все це, що ми переживаємо, чи це мрія, сон, мара?... Чи витримують вони?... Чи вдержаться?... Чи із одної безодні ми всі не впадемо ще в більш страшну, безпросвітню безодню?... Сумніви набігали у мене, але не за те, що повстання не вдасться — в успіх його я твердо вірив; думки сягали далі... що буде потім?... Аджеж я знав якою глибокою вірою в фатальну неминучість вже сьогодні „світової революції“ були проняті поодинокі члени нової влади... Їх рішучість, їх сміливість також я знав, але мене лякала їх фанатична засліпленість красивими мріями, нехтування залізними непереможними законами еволюції... Але — що-ж робить?... Жеребок вже був кинений і повороту назад не має!... „Вірю твердо, сказав я, звертаючись до Винниченка, що Бог нам допоможе — і ви всі вернетесь скоро до Києва переможцями“. Кріпко стиснули руки. Попрощавшись сердечно з членами Директорії і президії Національного Союзу, а також з військовими, я разом з Янком покинув зібрання. До речі мушу додати, що через рік (в першу річницю обрання Директорії) мені в Кам'янці прийшлося прочитати в одній із місцевих українських газет короткий спогад якоїсь невідомої людини і про це зібрання. Невідомий автор, перераховуючи прізвіща всіх учасників цього зібрання не тільки опустив з неведомих мені причин моє прізвище, але — теж з неведомих мені причин — зробив від себе і де-які „додатки“: так, наприклад учасників цього зібрання був показаний автором с. р. О. Мицюк; між тим остатній не був на тому зібранні і не міг бути, бо не був в той час ні членом президії Н. Союзу, ні навіть просто членом його. В цій „кам'янецькій“ редакції поодинокий спогад про це зібрання попав і в історію української революції п. Христюка. В інтересах об'єктивної правди я мимохіть і мушу тут констатувати цей факт. Так, очевидно, пишеться історія вже через рік після історичних подій!...

Мене і Янка по коридорах і сходах довів до дверей на вулицю якийсь „гід“. Двері відчинилися і ми опинилися на вулиці. Коло брами, а також коло дверних мурів, припавши до них, стояли якісь люди. „Не бійтесь, зтиха сказав Янко, це наші вартові“. Почувся тихий, видко, умовний свист. Піднявши коміри пальта, ми прутко пішли у гору по Бібіковському бульвару. Була холодна осіння ніч, майже зима...

Памятаю, як коло Пирогівської вулиці нас спіткали якісь люди, що раптом стали. Вони пильно-пильно дивились на нас. Серце трохи забилося швидче. Пролетів автомобіль з гетьманськими офіцерами. Ми швидко повернули на Пирогівську вулицю. „А здається“, нарешті сказав Янко, „все буде гаразд... Директорія обрана“... — „Будемо сподіватися“, відповів я. Розмовляючи,

ми підійшли по Фундукліївській і Нестерівській вулицях до Ярославового валу. Піднявшись на гору, на Великій Підвальної вулиці ми розпрощалися: Янко звернув ліворуч, а я праворуч...

Всю ніч я не спав... Провів я цю ніч разом з товаришем на одній конспіративній квартирі. На серці було і сумно і радісно. Ще одну ніч і день я перебував в Києві. Далі залишитись в Києві я вважав для себе небезпечним. Все могло бути... Відозва Директорії вже була розклеєна по стовбах і парканах. Київ зашумів, захвилювався. Почалися арешти, труси... По вулицях дефілювали в усіх напрямках з піснями і музикою гетьманські війська. Наче скажені, літали по всьому місту і його околицях автомобілі з російськими офіцерами. Всюди були — і на вулицях і на окремих дворах розташовані патрулі. На де-яких урядових будинках повішали російські трьох-кольорові прапори. Місто і його околиці були оголошені на стані облоги. На чолі військової влади по призначенню „гетьмана всієї України“ станув гр. Келер. Фіговий листок з недавнього „українства“ Павла Скоропадського був скинутий, і гетьманська державність в своїй дійсній, нічим вже не прикритій „істоті“ дивилися навкруги цинічно і відверто...

На третій день я вирішив виїхати з Києва. Ввечері я виїшов зі своєї конспіративної квартири і рушив околицями міста в напрямі Кадетського шосе. По дорозі я вирішив зайти на хвилину до одного знайомого, який займав почесну урядову посаду по судовому відомству, щоб поінформуватися у нього про те, що робиться в місті, бо до мене, на моє тимчасове конспіративне мешкання долітали дуже тривожні вістки. Крім того я хотів залишити там для своєї родини листа, щоб про мене не турбувалися. Зайти до цього знайомого, який займав в місті офіційне становище, я рахував для себе цілком безпечним. І аж тут то і трапився трагі-комічний випадок, про який без усміху і тепер не можу згадувати. Не встиг я привітатись з хазяїном дому і членами його сім'ї — дружиною і двома молоденькими панночками, яких я памятав ще дітьми, як на парадному ході хто-сь задзвонив. Раптом в залу увійшло три молодих російських офіцера в похідному убранні при зброї. Побачивши їх, я захвилювався — до того поява їх з'явилася для мене несподіванкою. В тих об'єктивних умовах, в котрих тоді знаходився я і головне при тогочасному моему стані і душевних переживаннях кожний офіцер був для мене людиною небезпечною.. Але я туж хвилину і заспокоївся. Офіцери зайшли в „гості“, як знайомі. Вони були в „наряді“ по охороні міста і забігли в походному убранні на хвилинку щоб побачити панночок, до котрих, видно, залицялися. Це були звичайні підпоручники із тої російської військової молоді, яка в б. Росії старанно виховувалась в кадетських корпусах. Офіцери прийшли просто з вулиці і були ніби „в курсі“ всіх останніх новин. Позналились. Я назвав свій ранг, який носив на урядовій посаді в часи царів. „Винниченко і Петлюра арестовані,“ сказали вони. У мене похололо серце. „Брешете, чортів діти“ думав я, „не може цього бути“... Але я ясно почував, як від їх слів у мене наче щось підступило до горла.. Боже! Невжеж

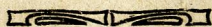
„зірвалося?“ „Провал“ справи — страшна річ... Силкуючись сховати своє хвилювання, я спокійно спитав офіцерів: „Уже?“ — „Да, да, арештовані, навѣрно... Говорят их отвезли уже в крѣпость“, відповіли офіцери.

Того-ж дня пізно ввечері добрався я до Кадетського шосе і сів у вагон трамвая, що йшов до Святошина. По всій дорозі до Святошина носилися, як несамовиті, автомобілі з офіцерами. Електричними ліхтариками вони освітлювали вагони трамвая, несучись довгу путь поруч; видко було як офіцери розглядали пасажирів. Певно вони когось шукали. Потім я вже дізнався, що не всі члени Директорії одразу і одночасно залигли Київ. Коло Святошина на ходу вагона я стрібнув на дорогу і темним лісом дійшов до Святошинського двірця. Коло каси, як раніше за царів жандарми, стояли два офіцери і розглядали публику, що брала квітки. Спокійно підійшов я до каси і взяв квіток до ст. Б. Змішавшись потім з юрбою австро-угорських полонених, що поверталися до дому, я сів разом в їх вагон. Потім вже я з задоволенням упевнився, що зробив правильно, бо в путі одбувалася перевірка пашпортів: тих, у кого їх не було, або кого рахували підозрілими — офіцери затримували. При мені-ж жадного пашпорту не було. До вагону-ж „полонених“ офіцерська варта не заходила... На ст. І., не доїзджаючи до ст. Б., я прутко зіскочив з вагону і зник в темряві. Через годину я вже був на одній із далеких лісових дач...

Сумно було тут в темному лісі! Суворі, похмурі стояли столітні велитні-дуби... Стиха скрипів високий ясень... Покірно схиляла під вітром до самого долу свої вже голі гілля молода береза... А там, в горі, в повітрі, по-над темним лісом, борючися з вітром, наче п'яна, літала цілими зграями галіч... То тут, то там на вкриту білим килимом поляну виходила гетьманська розвідка. Вона також наче п'яна, як та галіч: йде вперед, йде назад — стала, і, видко, не знає, куди їй іти. Іноді лісову тишу порушав поодинокий вистріл, і ставало потім ще тихше, ще сумніш...

Минуло три дні... Якось в вечері десь далеко-далеко за горою на південно-західньому обрію заблимала блискавка... Раз... два... три... Блискотіння було десь дуже далеко... Серце забилося швидко, швидко... Я мав вже за час революції і війни де-який досвід в цій справі і зрозумів одразу, що виявляло з себе це блискотіння далеких вогнів... Рано на другий день за тією-ж горою загуркотіла перша далека гармата... Гу-гу-гу... Серце забилося швидче... То свій голос подавали наші...

І на серце раптом набігали надії... Хотілося вірити і сподіватись, що темна ніч вже минає і що над Україною починає на-решті світити зірка нового життя...

Микола Вороний.

Хам і Кат.

(Баляда).

Було їх двоє: Хам і Кат;
Жили вони, як з братом брат.

Хам обдирав, хапав і крав,
А Кат окривджених карав.

Нерідко, сидячи в шинку,
Вони впивались до смаку.

Тоді балачка од вина
Була хмільна і голосна.

Раз каже Хам: — „Беру чуже
І не соромлюсь ані-же!

Служу тому, хто нині пан,
Хто має владу і гаман,

Плюю на право і закон,
Бо се — химерний забобон“,

А Кат уїдливо на те:
— „Закон — се правило святе.

Його сповняти я готов, —
І ллю за нього людську кров.

Люблю професію мою:
Закон прикаже — я убю!“

— „Закон? Хе-хе... — сміявся Хам —
Закони пишуться ослам.

А ми, мій друже, не осли
І вже байки переросли.

Тому, як треба, то й закон
Ми усуваемо за кон“.

Хе-хе... ірже Хамула-Гном.
Го-го... вторує Кат баском.

І обнялися Хам і Кат,
Цілюються, як з братом брат.

— Гей, друже! Випемо ж до дна!
Нехай живе нам Сатана!

„Го-го, го-го“... „Ха-ха, ха-ха“...
Озвалася луна глуха

І знов і знов: Ха-ха... Го-го...

Ім чути сміх... А чий? Кого?

З'явився Кат: — „А сто чортів!
Хто б там сміятися посмів!“

Чи то в опівночній добі
Чорти регочуться собі?...

А Хам, червоний од вина:
„Хоч би й сам батько Сатана!

Даремно гніваєшся ти:
Кому — чорти, а нам — брати.

Хто помагає нам у всім?
Чорти? Хай слава буде їм!

А Бог ще хоче по ділам
Воздати Хамам і Катам...

Ех, от якби вступив у звязь
Ще з нами сам Люципер-князь,

Тоді хай тямиться Господь...
Зявись, Люципере! Приходь!“

І враз учувся гамір, крик,
Чортячий вереск, свист і дзик.

Ущухло. Бачуть Кат і Хам:
Посеред них Люципер сам.

Червона мантия на нім
І чути голос, наче грім:

— „Вітайте, друзі! Я прийшов.
Нас обєднає гріх і кров.

Троїсту спілку закладем
І створимо новий Едем.

Де підійму я свій пернач,
Там дуде лемент, рев і плач.

І де поставлю прапор мій,
Там буде пліснява і гній!

Вступити в спілку з вами рад.
Хай згасне світ і буде чад!“

Отак повстав тріумфірат:
Владика Пекла, Хам і Кат.

Віктор Завадський.

Пророк відродження України.

Браміни за найбільший догмат свого культа мають віру в переселення душі; вони вірять, що душа не вмирає, а що, істнуючи довічно, удосконалюється і знову посідає тіло людини; в процесі удосконалення душа переходить багато іспитів і тому часто трапляється, що душа великого народного вождя може оселитись в тілі звичайного чабана.

Теософи, що запозичили сей догмат у брамінів, пояснюють в такий спосіб появу генія людського.

Ми не належимо ні до брамінів, ні до теософів, але з другого боку не належимо і до безоглядних їх ворогів і скептиків. Гамлет говорить: „На світі, друже Гораціє, є багато такого, що і ві сні не ввижалося нашим мудрецам“.

Однак, кожного разу, коли ми хочемо збагнути факт появи і могутню постать Тараса Шевченка, мимоволі доводиться піддатися впливу брамінського догмата. Здається, що в Шевченка втілювався дух Мойсея, Ісуса Навіна або другого пророка чи вождя народного.

Іншого пояснення бідний людський розум не може винайти. Жадний науковий метод не годен з'ясувати як сталося, що Шевченко, народившись в бідній селянській родині, перенявся такими високими ідеалами, які на той час взагалі були мало поширені, як він досягнув великого пророчого духа, що з такою силою виявився в його думках, в його творах.

Шевченко жив в період, коли Україна, як держава, була остаточно знищена, коли українська національність почалась винародовлюватися, коли панувала реакція залізної руки імператора Миколи I. В такий час, в час занепаду будь-якої української державної форми, в час протрації державної думки, всі твори, вся поезія великого поета переняті тільки одним бажанням, тільки одною мрією: знову бачити самостійну Україну. В де-яких місцях поет підноситься до надлюдського патосу, що прямо впливає не тільки на душу читача, але і на нерви і примушує їх тремтіти. Його „Гайдамаки“, наприклад, мають в собі стільки екстазу, що слухати ту поему без внутрішнього піднесення, без тремтіння нервового неможливо. Тільки дивуєшся як людина, що сама того не пережила, може остільки втілитися, остільки перенятися почуваннями Галайди, остільки злитися з ним самим. І мимоволі згадуєш теорію брамінів. По силі пророчого патосу ми не знаємо в світі генія, якого можна би прирівняти до Шевченка. Тільки Шекспір в своїх кращих творах наближається до нашого пророка, виявляючи великий дух і почуття надлюдські.

Наша мета, ціль сього артикула, є наочно довести, сплянувавши окремі думки і часті творів Шевченка, що Шевченко як пророк українського народу, передбачав і свято вірив в відродження України.

Ми хочемо показати, як пророча думка пересякла цілий „Кобзарь“, як ся думка являється взагалі основою для всієї творчости Тараса Шевченка. Навіть в творах, де вона ясно в словах ще не висловилася, та думка відчувається скрізь, чується в кожному рядку. В його історичних поемах, де Шевченко живописує красу українського життя, війни народні, вождів — славних гетьманів, ясно відчувається питання, та не вже се минуло і ніколи не повернеться?

І в силі патосу, в силі виразів ми находимо відповідь позитивну — глибоку віру в воскресення України.

Другий цикл творів вже більш конкретно виявляє його думку: вже починається туга за жертвами, що їх поклав український нарід, вже ставиться питання, во ім'я чого се було зроблено і по тім наступає відповідь: во ім'я відродження України.

Наведемо отсі строфи, що стосуються другого циклу розвитку думки Шевченка:

І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї,
То самотньому мені
Здається, кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша слава Вкраїна.

— — — — —
Де в серцях
Для вітчизни нема любови,
Каліки вбогі там — не люде,
Нікчемні і в своїх ділах,
І слава їх порожня буде.

Гайдай.

Тут поет виявляє свою палку любов до України, до Дніпра і п'ятує відсутність патріотизму, відсутність любові до свого краю. Таких людей-космополітів або інтернаціоналістів — Шевченко рівняє до „калік вбогих“.

Далі Шевченко в своїх „Гайдамаках“ і „Чи ми ще зійдемо знову“, висловлюючи свою велику любов до Рідного Краю, просить охоронити Україну, спасти її від рук ката, і в час лютий молити за неї Бога.

Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать!

Гайдамаки.

А в віршах „Чи ми ще зійдемося знову“ поет заповідає.

Свою Україну любіть,
Любіть її!... Во время люте,

В останню, тяжкую мінуту
За неї Господа моліть!

В вірші „Безталанний“ ми бачимо як Шевченко, звертаючись до вітчизни, називає її святою, сумує, що тирани не зрозуміють волі Божої, і, як біблійного пророка, його буде побито камінням за вислів волі Божої:

О святая,
Святая вітчизно моя
Хиба слізми тобі поможу
І ти закована, і я!
Великим словом волю Божу
Сказать тиранам — не піймуть
І на прекраснім ріднім полю
Пророка каменем побють!

Таких строф взагалі можна навести дуже багато. Майже в кожному творі Шевченка є такі думки, такі бажання, такі таємні мрії. В них вже ясно виявляється палке бажання поета бачити Україну вільною. Ще більш ті ж самі думки і мрії виступають — а також дається їх історико-філософічне обґрунтування — в таких строфах:

Все розберіть, та й спитайте
Тоді себе: що ми!
Чиї сини? яких батьків
Ким, за що закуті?

.

Оттак і ви прочитайте
Щоб не сонними снились
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: коли, кого
Й за що розпинали?

Се ми зустрічаємо в „Посланії до мертвих, живих і ненароджених“, якого було написано в 1845 році. Цікаво зазначити, що всі найбільш виразні думки, мрії і пророцтва що до відродження України розкидані в творах 1845 року, в час найбільшого розквіту таланта поета. В „Посланії“ Шевченко аналізує історію українського народу і в його питаннях риторичної натури ясно видна відповідь, що жертви народні не можуть загинути даремно.

Той же мотив повторюється і в „Розритій могилі“:

На четверо розкопана
Розрита могила..
Чого вони там шукають?
Що там схоронили

Старі батьки? — Ех, як би то,
Як би знайти те, що там схоронили,
Не плакалиб діти, мати не журилась...

В „Гайдамаках“ Шевченко вже наважується висловити свої мрії в більш рішучих словах, хоч ще і не прямо, а в романтичній формі:

Козак оживе
Оживуть гетьмани в золотім жупані,
Прокинеться доля: козак заспіва:
„Ні жида, ні ляха!“ а в степах України —
Дай то, Боже милий — блисне булава!

Тут ще відчувається де-яка непевність, думки виступають не в категоричних виразах, криються в історико-романтичній формі. І се стане зрозумілим, коли ми звернемо увагу, що „Гайдамаки“ Шевченко написав в 1841 році, коли думки і мрії поета тільки що почали формуватися.

Цілком вже розкривається основна ідея творчості Шевченка в певних словах, сталих виразах і лунає як пророцтво з палким закликком до збройної боротьби в таких словах:

Порвем кайдани і не страх —
Огонь і кров ми на розправу
Внесем у вражії оселі!
Зітхання наші невеселі
З неситістю катів умруть.
І наш святий закон і право
В степах широких оживуть!

Гайдай.

Або:

Церква-домовина
Розвалиться, а з під неї
Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить
І помоляться на волі
Невольничі діти.

Суботів.

Шевченко вірить, що Україна ще матиме волю, що „святий закон і право в степах широких оживуть“, „що встане Україна“ і „світ правди засвітить, і помоляться на волі невольничі діти“. Тут також годиться зазначити, що „Суботів“ написано в 1845 році, коли геній поета досяг апогея.

В наведених строфах в поступовій послідовності зазначається і виявляється розвиток ідеї відродження України зовсім конкретно і стало.

На прикінці ми хочемо подати ще одну групу творів Шевченка, де він пророкуючи воскресення України, підноситься на

незвичайну височінь, стає в рівень Бога, сперечається з Ним, Йому загрожує, вимагаючи повернення України.

Се строфи:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого Бога,
За неї душу погублю!

Сон.

І особливо поетично і виразно Шевченко живописує свої ніжні почуття до України і відношення до Бога в своєму знаменитому „Заповіті“, в гимні, рівного якому ми не знаємо в світі. Сього гимна також написано в 1845 році.

Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу, оттоді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого Бога
Молитися. А до того —
Я не знаю Бога!

Де-які строфи останнього цикля творів є справжні пророцтва і трудно, навіть неможливо, збагнути як вони могли народитися в людській голові, в голові бідного селянина. Тут тільки містика може подати пояснення. І не даремно коло памяти Тараса Шевченка утворився культ, такий же культ, як у буддистів коло Будди, у жидів — коло Мойсея, а у мусульман — коло Магомета.

Заповіт.

Повільно.

Слова : Т. Шевченко.

Музика : О. Кошиць.

Тон.

Бас.

Як умру то по-хо-вай-те, мене на мо-ги-лі.

Як умру то по-хо-вай-те.

Серед сте-пу ши-ро-ко-го на Вкраї-ні ми-лії.

f *ten.* *dim.*

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого
На Вкраїні милій;
Щоб лани широкоплі
І Дніпро і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий!
Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу, оттоді я
І лани і гори —

Все покину і полину
До самого Бога
Молитися. А до того —
Я не знаю Бога!
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кровю
Волю окропіте!
І мене в сімї великій,
В сімї вольній, новій,
Не забудьте помянути
Не злим, тихим словом!

Іван Липа.

Чорна Мара.

Їх було багато, чоловіків і жінок, що повертали з неволі в рідний край.

Усі знали дорогу, а таки заблудилися.

Блукали, як у лябіринті між горами високими по-під скелями навислими, в глибоких провалинах, куди не досягав світ сонця.

Тут було вохко й темно. Слабіші притупили свій зір ясний, сильніші його нагостили й от угледіли Чорну Мару, що їх водила, морочила, дихала тьмою й холодом.

І розповіли про це невидючим.

Тоді всі разом кинулися на страхоблюдну Мару, щоб її прогнати, знищити, щоб прокласти путь до світла, до своїх родючих нив.

Мара зникла і перед ними простелився шлях на високу гору.

І сказали одні:

— Ми бачимо, що перед нами широкий шлях, а над нами небесна блакить.

І з роспукою скрикнули другі:

— Ми лиш чорну ніч бачимо перед собою й над собою!

Тоді сказали видючі темним;

— Браття! Заждіть нас тут, а ми підемо на цю гору, щоб поглянути, куди лежить путь до рідного краю. Тоді повернемось і заберемо вас.

І сказалі темні видючим:

— Браття! Ми разом блукали в проваллях, разом одігнали Чорну Мару, разом хочемо побачити й путь до рідного краю. Тому ведіть нас за собою.

Тоді видючі взяли за руки темних, повели їх широким шляхом на верховину.

Усі йшли, повні сил і життя. Ішли довго-довго...

Широкий шлях, що далі звужувався, укривався гострими каміннями, що різали ноги до крові, перетинався холодними мочарами, сходяв на слизькі стежки й доріжки проміж скелями й каміннями...

І сказали видючі:

— Горе нам! Широкий шлях позад нас, а перед нами знову бездоріжжя. Ми стомилися, ведучи за собою темних.

І сказали темні:

— Горе нам! Ми разом проходили в гору широкий шлях, разом терпіли по стежках і доріжках, а тепер, коли надходить кінець нашим мукам, нас хочуть покинути брати наші.

Тоді видючі знову взяли за руки темних і так вели їх на верховину, а Чорна Мара заступила їм путь, дихала на них тьмою і холодом...

Усі знеслилися і безнадійність почала заглядати їм у душу. Тоді хтось зачав побідну пісню і всі враз підхопили її. Полинула пісня голосна вниз, полетіла вгору, прогнала Чорну Мару.

Мара знову зникла...

І от усі стали на верховині.

Праворуч і ліворуч з гори спускався сріблястий шлях, а далеко на обрії виднівся рідний край. Там світило сонце, там розлилися широкі ріки, там хвилі перлові плескали об береги синього моря...

Просто перед ними, внизу, чорніла глибока прірва.

Омріяні, в німому захваті стояли видючі над безоднею й дивилися в далечінь, де була вся мета їхнього життя, де було їхнє щастя.

І сказали темні, що стояли позад них :

— Чого ви стали ?

Видючі не чули і все дивилися на далекий рідний край.

І сказали темні :

— Чого ви стали ?

Тоді видючі скрикнули :

— Перед нами — рідний край, увесь опромінений золотим сонцем !

Тоді темні мов божевільні ринулися наперед, притиснули видючих і скинули всіх у безодню...

І стояли темні над безоднею й перелякано питали ?

— Деж Рідний Край ? Ведіть же нас туди ! Чого же ви стали ?

І стояли темні над проваллям і все питали, а з глибокої прірви реготалась Чорна Мара і той страшний регіт нісся горами й скелями як гуркіт громової хмари.

Перестиглий овоч.

Було то в часи жорстокі й криваві, сумні й тяжкі для всього народу.

Один Індус мав у своєму садку дерево життєвих радощів, що родило тільки раз за своє життя і то лиш один овоч.

Цілий народ доживав того овочу, як Бога з неба, як джерела щастя, як початку нового життя.

І от дерево розцвіло, завязалося, овоч почав рости, наливатися...

Дозрів і став прозорим, як кришталь.

У день виблискував мов діамант веселими кольорами й барвами, а в ночі світився як місяць.

І пахоші дивні життєдайні розливалися від нього по всій країні.

Зачувши ті пахоші, люди посходилися з цілої країни — багаті й бідні, старі й молоді, здорові й слабі...

Усі хотіли купити хоч шматочок того овочу, щоб заспокоїти свої болі, прогнати суми й жалі, почути в душі радощі життя.

— Він дозрів, він дозрів для всіх нас!

— Дай нам, обділи всіх нас!

— Нехай слабий стане здоровим, старий — молодим, негарний — прегарним, сумний — веселим!

— Нехай настане щастя в нашому нещасному краю!

Та Індус усіх прогнав палицею. Він був короткозорий і скупий. Йому здавалося, що овоч ще не зовсім виріс, ще не дозрів. Посилав слуг на базар.

Слуги вертали й відповідали:

— Дають сім верблюдів.

Весело сміявся:

— Ідіть ще завтра.

Приходили, відповідали:

— Дають сім слонів.

Весело сміявся;

— Ідіть ще завтра.

Приходили, відповідали:

— Дають табун коней...

— Ідіть знову.

І ось прийшли слуги і сказали:

— Уже нічого не дають.

Індус злісно зареготався...

Алеж, коли придивився до овочу ближче, побачив що овоч потускнів, зморщився, змалився, зникли десь його проміння, не було вже чути й пахощів.

Тоді стурбований сказав до себе:

— Тепер бачу, що він більше не ростиме, що дозрів. Зірву його й понесу до самого Раджи пресвітлого.

Колиж виліз на драбину, і приглянувся до овоча зблизька, з жахом побачив, що він перестиг...

Як же взяв його до рук, овоч тріснув і розлився брудом.

І від смороду його люди тікали світ за очі...

Українська драма.

Українська драма й український театр взагалі є найулюбленішійше дитя душі й творчої фантазії українського народу. Цей потяг до театру й театрального мистецтва лежить у нього так глибоко, що його можна виводити з основ самого життя українського народу, з його духової вдачі. Чудова природа української землі, що вічно співає своєму народові різнобарвними кольорами своїх квіток; глибоко поетична віра народня, що причинилася до багатої обрядности; хліборобський характер праці народу серед золотих нив під ясным, блакитним небом, — все це вкупі витворило такий характер звичаїв, обрядів і розваг, що в основі своїй ховають велике багатство не тільки драматично-побутових сюжетів, але й драматизованого виявлення їх в тій чи іншій формі релігійно-побутового обряду, що символізує собою ті чи інші потреби народу. А потреби ці дуже важні: матеріальний добробут народнього життя, особисте щастя молоді в її коханні, — родинне щастя, здоров'я, краса, сила й працездатність, релігійно-моральна стійність, прагнення до колективного життя, до громади є тими стимулами, що ховають в собі всі основи драматизації загального життя у всій його повноті.

Моменти цієї драматичности вже ховаються у самому одязі Українця. Погляньмо на гуцула, на полтавську дівчину, парубка, на їх убрання, на яскраві кольористі фарби матерії їх одєжи, на полики та взагалі різні вишивки, — в цих перших ознаках індивідуального виявлення себе серед громади, в цій кольоровій претензії виділити себе з гурту, створити свій індивідуально-естетичний тип людини в його зовнішніх проявах, — це є те, що можна назвати інстинктом театральности чи первісного, чи культурного життя народу.

Але цим природнім здоровим інстинктом не кінчається театральне життя народу. Наближаються всенародні свята: свято Коляди (Різдво Хр.), свято Колодки (мясниці, масниця), свято Загальної весняної радості (Великдень), свято поминання душ предків (Проводи), свято квіток (Зелені свята), свято Полонини, свято Іванця або Івана Купала, свято Обжинок, — ці свята є днями гуртових розваг молоді, де виявляється так багато і театрального мистецтва. Колядки, особливо гуцульські, ріндзівки, гаївки і т. и. це ті найкращі драматизовані обрядові розваги, що ховають в собі так багато особливостей драми. Досить згадати таку складну, таку плястичну драмовану розвагу як гуцульська колядка, новорічна Меланка з козою, з дідами в машкарах, з циганом, лікарем і т. и., такі стійні драматичні розваги, як чудові українські

гаївки, що виконуються в добре розробленій діяльогічній формі, з мімікою, щоби мати повне поняття про ролі їх в історії розвитку української народньої драми. Але найбільше розвиненою народньою драмою є українське весілля. Коли попередні драматизовані обрядові картини з піснями все ж таки носять епізодичний характер, то весілля є драмований обрядовий народний витвір цілком викінчений, має свій початок (сватання), розвиток дії (шлюб), кінець (переїзд нареченої до хати молодого). Дія розвивається як в тонах веселих, так і сумних; як епічних, так і цілком драматичних (розплетення коси, випровадження до шлюбу молодої, прибуття молодого до молодої і його суперечки із родичами (братом) молодої, покриття молодої і т. и.). Дієві особи є цілком індивідуалізованими образами, що поетичною традицією викристалізувалися в певні ідеалізовані персонажі, що ніколи не гублять своїх особливостей і не змішуються з іншими. Навіть такі близькі образи як батько і мати молодої й молодого; не приходиться говорити про старосту й боярина, про дружку й світилку, які мають свої цілком окремі освячені народньою традицією завдання. Отже весілля то є найбільший з художнього боку викінчений народній драматичний твір.

Кожна така драмована обрядова дія, почавши від Коляди і кінчаючи весіллям ховала і ховає до сьогоднішнього дня театральний момент переодягу відповідно до ідеї того образу, тої ролі, яка виконувалась; з цього видно, що і самий переодяг в певну пору його існування ховав у собі і релігійне значіння. Коли люде переодягались в тварин (коза), в цигана, діда і т. и., вони заміняли в обряді цих істот, в які перебирались; їх дії мали символічний характер, який відповідав народнім віруванням. Згодом, коли серйозний обряд поступово вироджувався в забаву, розвагу, відповідно до цього змінювалась і роль його співучасників, і вони із служителів певного культу поступово перетворювалися в справжніх забавників. Правда, де-які із теперішніх обрядів і до останнього часу ще заховують своє давнє поважне призначення, хоч розуміють його вже кепсько; але більшість з них своє давнє обличчя вже втратило.

Зміна форми обряду виявилась, головним чином, в збільшенні драматичного елемента, в розширенні діяльога комічними, жартівливими вставками.

Таким чином, українська народня драма, подібно до того, як і українська штучна драма, бере свій початок не безпосередньо із джерела поетичної творчости, власне — в релігійному обряді; і коли вона визволяється із релігійного обряду, набирає драматично-мистецьких форм і цим виявляє свій дальнійший розвиток. В процесі такого розвитку народня драма безперечно мусіла би прийти до такої стадії свого розвитку, до якої прийшла і грецька народня драма — до Аїсхіля, Софокля, Еврипіда й Аристофана, себ-то до індивідуальної драматичної творчости. Дійсно українські скоморохи, що сприяли обособленню драматичних елементів, може й відіграли би в нас ролі грецьких індивідуальних народ-

ніх драматургів, але сталась подія, яка такому процесові розвитку української народної драми значно перешкодила. Такою подією було прийняття офіційально-державними колами українського народу християнської релігії, що стала одразу і релігією державною. Знявши офіційальне становище, християнство на Україні, щоб ширитись і мати як найбільше своїх послідовників, мусіло стати у ворожі відносини до тієї релігії, яку тоді ісповідував український народ і яка була природною його світоглядом; це привело до боротьби між старою поганською релігією і новою — християнською. Боротьба двох релігій, а також соціальний устрій державного життя — інтелігенція була не з народом, а більшість інтелігенції було духовенство — дуже несприятливо відбилася на українському драматичному мистецтві, бо припинило нормальний розвиток драми на яких небудь шість століть, коли новстав справжній український театр, але вже християнський.

Отже в еволюційному розвитку української драми спосте-рігаємо дві епохи: 1) театр народний поганський, який виявив лише зародки свого життя і 2) театр християнський.

Що до християнської української драми то вона вийшла із тих же літературно-теоретичних основ, що і західно-європейська середньовічна драма.

Виявивши в собі той же природний зріст, що і драма поганська — на ґрунті релігійної обрядності — вона приблизно проходила тіж самі етапи свого первісного розвитку. Сама християнська релігія й мітологія ховали в собі драматичні елементи поганської релігії, зрозумілої для народу; і ці елементи лягли в основу християнського релігійного культу; крім того, такі твори як Біблія, в якій надзвичайно багато переховуються в найліпшій мистецькій формі драматичні картини з життя патріархів, пророків, царів, з життя, діяльності й смерті Христа. До цих чисто мистецьких моментів приєднувалися ще стремління місіонерські, що закликалися боротьбою з поганством, ця популяризація християнства, проповідання його була одним із засобів, що використовував відповідні поганські обряди для цілей християнських, бачимо це у колядковому обряді, в проводах, в обряді Зелених свят і т. и. Наочно, в зрозумілих формах зясувати догмати християнської релігії — було так важно для християнського духовенства...

Задля цієї мети використовувалося все — навіть і римську поганську драматичну поезію. Для народу, що призвичаївся до зображення важніших основних подій його мітології або історії, треба було дати інші представлення: в первісно-простих і наочних образах зясувати народові догмати християнства або персоніфікувати важніші евангельські події. Для цього була так відповідною своїм драматизмом первісна католицька літургія, що розвивалась і збогачувалась різнородними обрядами та сценами спочатку німими, групами маріонеток, процесіями, які потім все ширше і ширше розросталися до діяльогічних сцен і духовних пес. Отже в зародковій новій обрядності ховається початок многовікової християнської

драматургії: прагнення витолкувати, надочно представити новим adeptам початки віри скрізь виявлялось однаковим способом і потім привело духовну драму до зближення з народньою мовою, до перетворення її в духовно-народню, до прийняття світського характеру і до остаточного упадку перед творчістю самого народу.

Сама меса з часів Григорія Великого була вся драматичним зображенням всесвітнього позорища — Голготи, цілим строєм релігійних переживань від скорботного *miserere* до лікуючого і врочистого *gloria in excelsis* і через те служила вона текстом для величних симфоній. Молитва пресвітера і диякона, антифонний спів хора, що заміщає собою вже в III столітті *ad libitum* самих богомольців все це складало вже драматичну, оживлену однією ідеєю і гармонійно розвиваючу дію. Але християнська обрядність на цьому не спинилася; як скромні символічні зображення у катакомбах Рима виростають до плястичних образів давньої італійської школи, там в релігійній обрядовості до священнодії прилучуються врочисті зрелища, процесії, драматичні обряди; їх викликала необхідність: первісний символічно-поетичний обряд бліднів в очах маси, що звикалася з ним; щоби повернути первісну чистоту віри, духовенство вводило нові зрелища, приступні для зрозуміння всіх народніх кругів.

Ці всі елементи західно-європейської драматургії увійшли і в українську драму. Таким чином українська драма розвивалася не через місцеві національні основи (народні розваги, обряди), а почасти через драматичні основи православного церковного богослуження і через теорію драматичної творчості, яка викладалася в українській Київській Глеко-могилянській академії як частина загального курсу „поетики“. Це все робилося з метою релігійно-національної боротьби з католицькою релігією, яка пропагувалась тоді єзуїтським орденом на західних теренах української землі. І щоби запобігти і не допустити цієї релігійної асиміляції, потрібно було мати свій український центр духової культури і свої засоби пропаганди православної релігії, національних ідей, а з тим всім і ідеї державности. І українська драма була найсильнішою зброєю в руках тих, що боролися з ворогами за свої ідеї. Отже Київська Академія зробилась найважливішим центром, звідкіля по всій Україні ширилось літературне формування. Питомці цієї школи були і творцями драм, зразки яких вони розносили не лише по всій землі українській, але й далі на північ і схід аж до Сибіру. Так розвивалась українська драма до XIX століття.

Що служило темою для релігійно-драматичних зрелищ?

Спочатку бралися найповажніші події із Євангелія: Народження Христа, Страсті Христові і Його Воскресення, Вхід до Ієрусалима — це була перша група тем для драматичного зображення; потім репертуар розширювався подіями й на інші теми і в інші християнські свята: День св. Духа, на Страстний тиждень в діяльогічній формі плач Марії і багато інших.

Ці драматично-релігійні зрелища називалися містеріями. Коли темою містерій були якісь чуда з життя святого, то вони називалися міракллями, коли у драматичних творах виступали які небудь алегоричні образи, що символізували собою моральну ідею: Правду, Віру, Надію, Милість і т. и., то такі твори звалися мораллями. Ці всі драматичні твори найчастіше виставлялися по школах, які тоді дуже близько стояли до церкви; отже від цього а також і від шкільної теорії і пішов цілий цикл шкільних драм.

Шкільний виклад драматичної теорії вимагав практичних демонстрацій на сцені. У Київській Академії ще в 30—40 роках XVII. ст. такі спектаклі вже відбувалися.

Найстаршим циклом релігійних шкільних драм треба вважати ті, що повстали із середньовічних західно-європейських містерій Різдвяних і Великодних. Найкращим зразком містеріальної різдвяної драми є „Комедія на Рождество Христове“ 1703 р., яку деякі вчені приписують Дмитрові Ростовському.

В цій пєсі виявляється найкраща драматична композиція твору; на основі сюжету про Різдво Христове, який в формі містерії обійшов усю Європу, автор збудував свою драму і на підставі теорії шкільних поетик; вся теоретична праця автора виявилась лише на алегорично-символічній конструкції пєси. Така символіка мала місце лише тоді, коли з релігійних причин тяжко було виводити реальні постаті (Христа, Божої Матері і т. и.), події, і автор мусів обмежуватись лише зазначенням цих осіб, подій ідеально через алегоричну символізацію. Шкільна поетика не любила грубого реалізму. Отже ця поетична традиція виступає і в пєсі „Комедія на Рожд. Хр.“. Разом з тим алегоричні фігури підкреслюють і значіння приходу Христа на землю. Плач Землі, Утіха Неба, хори релігійних пісень, Милість Бога і т. и., з другого боку Ворожнеча закликає ковалів кувати зброю і на сцені виступає оригінальний мімічно-плястичний хор циклопів, що кує зброю, нарешті Ехо, яке було популярне навіть і в творах Шекспіра (Гамлет) — ці всі шкільно-літературні впливи на основі традиційного церковного, а потім народнього драматичного ритуала свідчать про велику шкільно-літературну освіту у Київській Дух. Акад., що прищеплювала смак до різних артистичних прийомів штучної конструкції творів.

Така структура драми ускладнюється ще й своєрідним обєднанням чистої різдвяної містерії з алегоричною моралістичною драмою, що розробляє тему боротьби життя й смерті із за чоловіка і побіда життя; цих дві паралельних акції історична (про Різдво Христа) і алегорична, що зясовує високий змісл першого і є як би для нього рамою, бо алегоричними картинами починається й закінчується пєса, а середні картини розробляють історичну частину народження Христа. В цих таких паралельних подіях: на землі реальна дія — і на небі чи в символічному зображенню ідеальна дія — можна вбачити далекий відгомін літературної композиції античних творів (Гомер, Аїсхіль, Віргілій і ин.), в яких

розвивається дія паралельно — на небі боги, на землі герої. Ця характерна риса античного паралелізму еволюційно розвинулася і виросла у своєрідний паралелізм ідеї і факту, і яскраво, надзвичайно артистично, виявилася в „Комедії на Рождество Христове“.

Серед великодніх містеріяльних драм аналогічне місце займає драма кінця XVII ст. „Дійствие на страсти Христовы спisanое“.

В основу цієї драми кладеться паралельне розроблення двох аналогічних моментів — старозавітного і новозавітного; події із старого завіту як би символічно ілюструють відповідні події нового завіту; це все слідує на фоні алегоричної символіки, що творить ідею драми.

В короткому прольогові образ страждущої Любови (себ-то Ісуса Христа) уявляється особливо на місці в сумну пору заздрости і злоби, коли Вражда розрізнила навіть єдинокутробних братів — Авеля й Каїна, Іосифа і всіх його інших братів, коли навіть пастирі словесного стада Христова ухиляються від справжнього шляху і допускаються загибелі братів невинних. Цю ідею змальовує перший акт пєси. Другий акт в цілком алегоричний спосіб змальовує перемогу на землі зла над добром; але в кінці акту „Званіє Господнє“ закликає людей до покаяння, а „Гонор Божій“, розгніваний торжеством Вражди і гріхів, закликає „Отмщеніє“ погубити їх; лише Любов молить „Отмщеніє“ не губити, бо вона сама хоче спасти через свою смерть род людський.

Третій акт і останній змальовує страждання і смерть воплощенної Любови-Христа.

В цій пєсі, як і попередній, різдвяній бачимо переплетення двох великодніх драматичних течій — старшої містеріяльної і пізнійшої шкільної алегоричної. В ній відбивається також дві паралельних стихії — реальна і ідеальна, що і в попередній, з тією лише більш викінченою і ускладненою символікою, що ховається в образах старого завіту, Біблії і змальовує прообраз Христа та боротьбу Його зі злом.

Вся концепція драми є в душі шкільних західно-європейських обробок таких же сюжетів; через штучно підібрані мотиви, алегоричні образи, старозавітні символи і т. и. розвиваються ситуації, в яких зло, гріх, вбивство, ворожнеча братів, через пекельні інтриги прийшли в світ, царювали там, пануючи над родом людським; Христос же приніс ікупительну жертву, яка і повинна гарячо оплакуватись тими вдячними віруючими, що каються в гріхах. Поруч з цим релігійно-моральним і ідейним значінням пєси можна бачити в ній ще й політичні рефлексії автора: під ворожнечою і смутою, що змальовується в драмі, можна розуміти ту політичну руїну на Україні, що почалась в гетьманство Виговського і закінчилася миром 1686 р. між Росією і Польщею. Дальший розвиток різдвяної і великодньої драми розвивається в двох напрямках: 1) розвивається ідеальна символізація і скорочується сюжет історично-реальної містерії і витворюється тип чисто мо-

ральної драми; 2) розвивається реальнопобутова частина за рахунок ідеальної символізації.

До першої групи можна віднести такі різдвяні драми, як „Дійствие на Рождество Христово“ і „Рождественная драма“; з великодних драм можна віднести такі, як „Царство натурн людской“ і „Свобода“ (1701 р.).

До другої групи відносяться драми: „Слово о збуреннї пекла“, пєси Довгалецького „Комическое дїйствие“ 1736 р. і „Властнотворный образ“ 1737 р. і нарешті як конечний етап еволюційного розвитку пєса „Вертеп“.

Поруч з першим періодом розвитку різдвяних і великодних т. зв. класичних містеріальних драм та моралів розвивалась українська шкільна драма на інші сюжети — на сюжети життїй святих (міраклї) та на сюжети історичні або євангельських притч.

На перше місце треба поставити пєсу 1673 р. „Алексѣй челоувѣк Божій“. Складається драма із прольога, двох дій, епільога і двох інтермедій. Акція починається з першої дії, в першій частині якої в діяльогічній формі висловлюється рефлексія на тему про чистоту безшлюбного життя; далі змальовується образ Олексія, що стоїть на роздоріжжі і перед ним з одного боку змальовується Ангелом дорога чистоти до самого Бога, з другого — Юнона і Фортуна, заманюючи його перспективою щастя на землі, простеляють перед ним килим до ріжних втіх, веселощів, який широкою просторою дорогою збігає до пекла. Тернистий шлях вибирає Олексій і йде ним до самої смерті. До твору введені були ще дві інтермедії; заховалась лише одна, що ставилась завсїди після третьої сцени першої дії; вона заховує дуже тісний звязок з третьою сценою, яка змальовує весілля Олексія, на якому виходять мужики — українці, що пють оковите, співають і танцюють.

Змалювавши образ чистоти духової на фоні готового сюжету про життя і діяльність Олексія, автор збудував пєсу по типу шкільних драм, увівши алегоричні фігури ангелів, символічні картини, піднявши навіть сам образ Олексія до поетичного символу політичного: боротьби царя Олексія Михайловича з Татарами Криму — боротьби духової віри, духової чистоти із ворогами християнства, що відповідало навіть інтересам боротьби України й Січи Запоріжської з ворогами віри християнської Татарами та Турками.

Защити вѣрных от злих агарянов,
И от невѣрных прочих поганов!

Так Щит від горожан, звертаючись до Богаматери, просить її.

А епілог пєси „Успенская драма“ Дм. Ростовського так промовляє:

Се уже, слышате, еже обѣщаем.
По сълѣ нашей любви твоей показам:
Како Дѣва безсмертна на небѣ царствует,
И како спасеніе нам ходатайствует.

Отже „Успенская драма“ Дм. Ростовського ховає в високо художній формі та в символічних образах ідею полегчення політичного поневолення Українського народу.

І образ Грішника в драмі — образ глибокосимволічний, якого Суд Божий „в крѣпкую темницу заключаєт на время“, де Совість і Надежда підбадьорують упованням на Милосердя Богоматери, яка буде „щитом та предстанет им в помощь с ангел синклитом“. І закінчується драма апотеозом Богоматері. І цим підіймає образ Богоматери до покровительниці всього Українського народу на ціле його майбутнє.

Дальшим етапом розвитку української драми є драматичні твори Симеона Полоцького. Із всіх його драм заслуговує найбільшої уваги драма „Комедія о блудном сынѣ“. Автор в драматичній формі обробив євангельську притчу про блудного сина. Складається драма з прольога, епільога, шости актів, а після кожного акту слідував хор і інтермедія.

Прольог подає зміст пєси і висловлює погляд на користь театральних представлень. Перший акт змальовує картину, де батько, дякуючи Бога за всі милости, читає науку дітям і ділить між ними своє добро. Старший син дякує батькові, а молодший до того ще й просить дозволу поїхати в чужі країни.

Бог дал волю, и птицы летают,
И звѣри в лѣсах вольно пребывают.
И ты мнѣ, отче, изволь волю дати
Разумну сушу весь мір посѣщати.

Опинившись на волі, молодший син поплив по широкому шляху веселощів, п'яцтва і розгулу і стає блудним. Третій акт дуже кольоритно змальовує розпусту й п'яцтво блудного сина, а під кінець слуги обкрадають і покидають його.

Далі блудний син стає свинопасом і терпить побої й наругу. Після таких митарств повертається до батька і навчений життям, в довгому монольогові навчає себе.

В основу пєси автор кладе реальний образ із сучасного йому життя прибравши для нього традиційного мандрівного літературного сюжету. І ті рефлексії, що вкладає автор в останній монольог блудного сина, а також те, що батько прощає йому всі його провини надають творові високої моральної стійности. Ці реальні рефлексії, крім того, виховані на стремлінню того часу до світа західно-європейської культури, до знання.

Взагалі пєси Полоцького відбивають той здоровий художній етап розвитку від алегорії до живої, реальної символіки, через те немає у нього алегоричних образів, видуманих фігур, як немає нічого видуманого, а лише одна життєва правда як моралістична так ідейна і драматично-художня.

Рік 1705. в історії розвитку української драми є цілою епохою. Значіння його не лише в тому, що поступ драматичної творчости піднявся на найвищий ступінь свого розвитку, але й в тому, що сюжети драми беруться не із чужого життя, але із життя українського. І ми маємо такий драматичний твір, як тра-

гедокомедія Т. Прокоповича „Владимір“. Вже той факт, що автор свій твір присвячує такому великому гетьманові України, як Іван Мазепа, свідчить про те, що ідея драматурга і символіка його ідеї в постаті староруського кийвського князя Володимира відіграє надзвичайну роль в історії як літературного, так і політичного життя. Факт відродження України є рівносильний давньому відродженню Українського народу через його релігійне оновлення.

Боже дивний и великій,
Открывшій мнѣ толику радость и толикой
Свѣт на мя изліявій, даждь крѣпость и силу,
Дажь і многоденствіе, даждь ко всякому дѣлу
Поспѣх благополучний, бронь всегда побѣдну!
Дажь здравіе, державу, тишину безбѣдну!
.....первѣйшому вождю Іоанну!

А в другому місті:

Но нѣкѣй лев ярится и на мужа сильна
Ногти острит. Но ярость твоя есть бездѣльна,
Звѣре гордый! Поспѣшно, о вожду великій,
Поспѣшно иди! Будет свирѣпій и дикій
Хищник раздран от тебя и издшет вскорѣ.
Ти же наречешися от всѣх Самсон второй.

Навіть і форма і архітектоніка драми відкриває нові перспективи в історії української драми. Сполучення поважного, трагічного з легким, комічним, що і приводить автора до назви пєси „трагедокомедією“ творить новий рід драматичного твору, той, що у ХІХ. ст. прибирає назву властивої драми, яка стає найпопулярнішим твором аж до останніх часів.

А сюжет з рідної української історії в її найбільш героїчних виявленнях захочує і других драматургів, в наслідок чого маємо такий твір р. 1728., як „Милость Божія, Україну... свободившая“ з часів Богдана Хмельницького. Образ Богдана підноситься до ідеальної постаті часів козаччини. З погляду ідеалів цього великого творця української держави автор підходить не тільки до боротьби Хмельницького особливо з Поляками, але й до тяжкого становища України за часів Петра І-го; він оцінює й сучасні йому соціально-суспільні відносини і радить козацькій старшині не кривдити простих козаків і селян. В деяких місцях твору автор підіймається до пророчого патосу і „грядущого ляхам погибель предвѣщают“. І в цих словах чується голос сучасника:

Не видиш поляче,
Кто на тебя плаче,
Кого обиждаеш,
Кому досаждаеш?
Слову ти створших
Побѣды породших

Тщишся погубити,
Славу испразднити.
Гдѣ ж услуга тая,
Єщи вся блага
Своя оставляли
Тебѣ воевали :
Крови не жалѣли,
Тебе заступає,
Тебе прославляє ?
О, что ж ожидает,
Кая месть чекаєт,
Яко за благоє
Воздаєши злоє !

Так зростає рідня стихія в драматичній творчості, зростає біль за все зло, що свідомо несе українському народові кожен сусід його, а також зростає біль за втрату української державності, яка недавно була в таких яскраво зазначених формах. А із зростом української побутової і національно-державної тенденції в драматичних творах, ці твори зі свого величавого релігійно-містеріяльного та моралістичного пєдесталу, мало доступного для широких мас, спускаються ближче до народу, до його ідейних стремлінь. І історичні сюжети з української історії є великим кроком вперед, значним поступом в напрямі до цілковито української народної драматичної творчості не лише з далекої історії життя побутового. Така стихія сучасності в цих драматичних творах вбирається в шати нової символіки, нової поетичної стилізації цілком національно-народної. Такими творами, що виявляють цю сучасність, автори яких боліють за найменшого брата є драми Митрофана Довгалєвського: „Комическое дѣйствіє“ (р. 1736) і „Властнотворній образ“ (р. 1737),

Перша пєса складається з прольога, чотирьох появ і епільога. Темою пєси служить поклонення волхвів Спасителєві, вбивство вифлєемських дітей і загибель Ирода. Вся вона і по розитковій дії і по мові не є щось оригінальне і близько підходить до старих драм XVII. ст. Одно в ній цікаве, а власне те, що містеріяльний сюжет надзвичайно упрощений, алегорична частина доведена до minimum'a.

Друга пєса Довгалєвського є великодна драма і по сюжету нагадує низку старих драм, що змальовують гріховне падіння Натури людської і її іскуплення через Божу милость. Ділиться вона на п'ять появ, і невеликий прольог.

Найвидатнішою особливістю драм Довгалєвського є інтермедії — живі, оригінальні сцени в справжньо-народному дусі. Цих інтермедій 10 — по п'ять на кожен пєсу. Виконувались вони між актами кожної пєси: за кожним актом слідував кант, а за ним інтермедія. Між актом пєси і відповідною до нього інтермедією є повна внутрішня гармонія не лише в образах, але

і в рефлексіях, а навіть і в символізації. Такий паралелізм між євангельськими образами в їх алегоричності та реальними образами сучасного авторові життя є нове і найвидатніше художнє явище в творах Довгалевського.

В першій появі „Комического дѣйствія“ виходить три східних царі, що свідомі „в учені астрономска дѣла“; в інтермедії з'являється поляк-астроном, що хвалиться знанням астрології. В другій появі волхви повідомляють Ирода про чудову звізду, яку вони бачили на небі, — в інтермедії селянин розповідає, що бачив у сні величезну звізду, яка билась із місяцем. В третій появі Ирод, вихвалюючись своєю могутністю, посилає вояків задля вбивства дітей; а Декрет Божій передає його Смерті і остання виносить його разом з дияволом у пекло. Відповідна до цієї появи третя інтермедія починається думками козака: був він в полоні у Татар і Турків, звільнився, але не знайде собі дома заняття бо „ліса, поля спустошені, луги, сіна покошені, пороспускав діти“. Одно залишається йому йти „знову на Січ-мати“, козацької доли шукати, лицарських подвигів, козацької слави. Зачувши „ляха“, який виїхав на ястребинну охоту, козак ховається. За паном з'явилися і хлопці білоруси з поклоном до нього. Пан гнівається і наказує слугам вибити їх батогами. „Прохворостивши“ хлопів, пан починає хвалитись своєю силою: він вкінце зруйнує хлопів, вижене з України tego кієра kozaka і вкупі із своїми союзникам завоює всю землю до самої Полтави, вони королем виберуть Лещинського і французський король пришле йому на підмогу тисячу-другу-третю війська і тоді — niech po wszystkich stronach polska sława słynie!

В цей мент виходить із своєї засідки запорожець, бє „ляха“ батогом і проганяє його зі всіма його помішниками.

Ту саму гармонійність між драмою а її інтермедіями зустрічаємо в песі „Властнотворний образ“.

Так напр. в п'ятій появі Милость Божа виводить з пекла, з рук Диявола і Смерті першого чоловіка і всіх праотців і дає їм волю, а в п'ятій інтермедії „вивозить лях мужика в клѣць, і вийдет до него жид и заарендуєт мужиков. Потом до них вийдет козак и, визволивши мужиков, запряжет ляха и жида отидет“.

Коли в різдвяній драмі Декрет Божій віддає Ирода Смерті і цим як би захищає від смерті і мук його вірних дітей; коли у великодній песі Милость Божа визволяє з пекла дорогих для неї і вірних синів, — і з одного боку гнобителі Ирод та Диявол Смерть і Пекло, а з другого — караюча Немезида в алегоричних образах Декрета Божого і Милості Божої, — то в інтермедіях Довгалевського виявляється аналогічна боротьба між злом і добром і остаточна перемога добра відбувається в самих реальних образах із сучасного для автора життя і поневолення українського народу „ляхом“ — паном; але недовго відбувається неволя: український козак, запорожець — символ караючої Немезиди, посланець Декрета Божого, Милости Божої творить суд і розправу над гнобителями культурно-релігійного, соціально-економічного

і політично-державного життя українського народу. Паралелізм попередніх українських драм із ідеального релігійно-символічного тлумачення сучасної для авторів дійсності, спускається до реальної дійсності, впірає в тяжке щоденне життя українське і виносить звідти живі символи боротьби України з її одвічними ворогами. Можливо, що ці образи не досить приодягнені, прибрані, навіть карикатурні, але в цій простій формі, в символічних образах лицаря запорожця, похлилого пана, експлуататора жида, перетворюється справжнє життя, живі картини гноблення українського селянина; а картини є живим відгуком боротьби релігійної, національної і державної, проводирем якої було українське козацтво того часу. В цьому величезна вага і символічна краса драматичних творів Довгалевського. Але найкраще своє виявлення поетично-символічна форма драми Довгалевського знайшли в найбільшому творі української драматургії — у Вертепі.

Крім особливостей української драматичної традиції, що найліпше виявилась в пєсах Довгалевського, Вертеп уявляє з себе надзвичайно оригінальне сполучення гри двох різнородних елементів — 1) властиво лялькової драми чи комедії; 2) духової драми про Різдво Христове, прихід трьох царів та Ирода, в паралель до якої розвивається інтермедійна дія із життя побутових суспільно-національних та політично-державних відносин з життя українського.

Ці обидва елементи цілком різнородні, зародилися окремо з різних джерел і цілими віками розвивалися і зростали окремо поки нарешті не зійшлися до купи. Раніше думали вчені, що лялькова драма є пізніший витвір і уявляє з себе копію а найчастіше пародію дійсної драми з живими акторами. Але розкопки в Єгипті, які розкрили цілу низку лялькових пєс, спростували вищенаведене твердження і відсунули історію лялькового театру на яких 1000 літ назад, аж до XVIII династії єгипецьких царів. Від Єгипту ляльковий театр переняли Греки, які в часи свого панування над Азією поширили його далі на схід. Від Греків ляльковий театр запозичили і Римляни. В часи панування ісламу лялькові розваги здобули собі незвичайну популярність у передній і середній Азії і піднялись там на високій ступінь технічного і артистичного виконання. До такої популярності спричинився той факт, що Коран заборонює театральні вистави з живими акторами, через те загальна у східних народів пристрасть до видовищ знайшла собі вихід у лялькових виставах. Звідтам ляльковий театр переходить до Арабів, а через Візантію до Турків. Отсей передне-азійський ляльковий театр, що панує тепер на просторах від Марроко до Самарканду називається театром Каратеца від назви його головного героя, що творить центр нашої драми; це тип блазня-шуткаря, простоватого, глупо-розумного, наївного та хитрого, наскрізь демократичного, ворога всякої пересадки, всякого фарисейства в протиставленню до Гаджієвода ніби вченого ситого чемного буржуа а направду натури підлень-

жої, боязливої. егоїстичної; його дотепний Карагец завсіди вміє пошити в дурні; а поруч цих двох головних образів пересовуються в драмах та інтермедіях Карагеца найрізноманітніші фігури нищої народньої верстви — погоничі, візники, рознощики, серед яких попадаються духовні особи, судовики та писарі а іноді і вищі урядники до самого султана, жіноцтво, представники різних націй, що говорять різними діалектами.

Зважаючи на те, що тисячі наших людей, буваючи на сході, особливо в XVI—XVII ст. чи то як купці, чи як невільники, чи як вояки, мусіли знайомитися там з виставами такого театру і набирати до нього смаку. Цей театр Карагеца з Турції перейшов у Болгарію а звідтам до Румунії, де, переодягнений у національний стрій, держаться серед народу і досі, зустрічаючись з пережитками Вертепа, Іродів та бетлейків, занесених там з України.

Цей ляльковий театр знаходить цілковитий відгомін у московській „Петрушці“, яку бачив німецький подорожник Олґардїй у Москві р. 1636—1639. Відгук карагечових вистав безперечно відбивається і в нашому Вертепі.

Про цю найдавнішу добу можна вивести одне загальне спостереження, що ляльковий театр від найдавніших часів має чисто світський характер, малює типи та ситуації буденного життя, виключаючи всі теми релігійні. Надзвичайно твердо жие традиція того огнища, з якого вийшов ляльковий театр, а власне з сальонів та будуарів єгипецьких та індійських цариць, з гаремів та гінекеїв турецького жіноцтва, що за мурами своїх обікацій життя майже не виділи, а відчували потребу бачити хоч у ляльковій грі образ широкого світа, на все життя для них замкненого.

Через хрестові походи з ляльковим театром Карагеца починає знайомитися середньовічна Західна Європа (XII—XIII ст.). Починається друга доба лялькового театру, середньовічного. Французькі жонґлери, німецькі шпільмани є популяризаторами і цього роду мистецтва.

З XVI ст. починається нова доба в історії розвитку лялькового театру. Розвій міст, збільшення заможности і уподобань до різних видовищ, розширення світогляду через відновлення традиції старинного світа (неокласицизм), через подорожі та винайдення, через розквіт науки, техніки, — це все уможливило сотворення нового лялькового типу з ляльками автоматами, з розкішною обстановкою сцени і дотепними механізмами, з багатством типів і різноманітністю тем. Зріст політичної свободи по містах уможливив розвій в ляльковій драмі сатири та пародії. Цей розвій почався в Італії; колись його є Сицилія з її нахилом до розкішного орієнтального життя і розваг. Найстарша назва ляльок була *Magatelli*; з XVI ст. набирають популярности образи *Fantoccini* та *Barattini*, а від XVII ст. одним із головних типів лялькової драми стає *Pulcinella* тип нового огнища розвою драми а власне Неаполя.

XVIII ст. творить нову імпровізовану форму комедії — *Comedia dell'arte* з її такими постійними типами, як *Arlecchino*,

Pantalone, Scapino, Capitano, Dottore і инш... Отже виявився найбільший зріст лялькової комедії в Італії, яка і досі по всіх більших містах Європи належить до найулюбленіших забав широких мас та культурних кол суспільства.

З Італії відновлений ляльковий театр переходить до Іспанії і шириться по всій країні, а також з XVI ст. і у Франції, де дістає назву *маріонеток* від здрібнілого імені Marie, Marion (Маруся), якими тут називано жіночі ляльки. Головні герої маріонеткової драми звалися Tabary, Frans a Tripe і Jehan des Vignes — це були жартуни найгрубішого тону. Коло 1630 р. в маріонетковій драмі виступає нова вже знайома нам типова фігура Полішинеля як відгук Неаполітанського Пульчинелльо, але наскрізь офранцужений тип Гасконця, брехуна, хвалька та хитрого пройдисвіта.

В Англії рзвиток маріонеток припадає на другу половину XVII ст., бо Чосер і Шекспір знають ще лялькові вистави старого середньовічного типу. Але перемога пуританства 1692 р. припинила театральне мистецтво з живими акторами, трупи мусіли вийти з країни і шукати заробітку по цілій Європі, тоді на сцену виступає незаборонений ляльковий театр відновлений, який зробив своє культурне діло, затримавши серед народу замилювання до театального мистецтва. Від кінця XVII ст. головне місце займав славетний Пончинель, Понч зі французького Полішинеля, але пристосованого до англійської національної вдачі.

У Німеччині розвій лялькового театру припадає на часи трицятилітньої війни і пізніше. Головний тип — Гансвуршт, який у північній Німеччині зветься також Пікельгерінг, у Берліні — Касперле, у Відні — Вурштель.

Бачимо, що на цю добу історії розвитку лялькового театру, власне золоту добу всесвітньої лялькової драми припадає і українська лялькова драма — Вертеп. Отже Україна і тут не відстає від Європи.

Але як стався той факт, що в українському Вертепі так тісно об'єдналися від давна різні течії театального мистецтва: поважна релігійна різдвяна драма і інтермедії з українського буденного життя в претенціозному ляльковому виконанні? Перша доба такого об'єднання розпочинається з жолобка (jaseika), що виставлявся в Римі в церкві Sancta Maria Maggiore за часів папи Ліберія. Була спеціальна каплиця з яслами, куди в день Різдва клали ляльку Ісуса Христа, Марії та Іосифа.

Протягом середніх віків цей звичай розширився по Франції, де ясла звалися *la creche*, в Німеччині — Кріппе. Навколо ясел ставало духовенство і співало латинські пісні, де Ісуса часто називано лялькою: „o lesule, puple parvule“. Після наказу короля Карла I. (коло 990 р.) в церковному співові приймати участь всім, що знаходяться в церкві, той спів зближається до розуміння простого люду, і повстають пісні на народних мовах (французькій, німецькій). Рівночасно оживляється різдвяний обряд. Замість ляльок Іосифа й Марії виступають переодягнені священники, замість пісень — короткий діялог. Жолобок замінив на колицку,

в якій лежить дитина. Марія й Іосиф колишуть. Коли вони співали, співав увесь нарід у церкві, коли колисали, народ брався за руки і, танцюючи, обходив довкола святої колиски, співаючи колискову пісню.

Але скоро і цього було не досить. Народ хотів і сам колисати колиску і божу дитину. Кожний у церкві бажав хоч приторкнутися до колиски, хоч раз погойдати її. Цей звичай розповсюдився в XIV—XV ст. у Німеччині і Польщі. Далі нарід захотів і сам грати ролю в різдвяній драмі; до церкви сходилися поперебирані за жінок, царів, пастухів з козами, вівцями та іншою худобою; діти скакали навколо колиски і плескали в долоні. А по богослуженню всі, що були в церкві розсажувалися навколо церкви, їли, пили і забавлялися. Це спричинилося до того, що звичай з церкви почав витискатися; і з того часу жолобок з дитиною робиться приватною власністю, переноситься до приватних домів, стає рухомим, переносним „Вефлиємом“. Скринька коло метра в квадраті, пів метра в глибину; в середині — сільська шопа і сільський краєвид з деревами, лукою, худобою і пастухами. Далі ясла з дитиною, поруч них — Марія і Іосиф, осел і віл, у горі на шопі і в повітрі — ангели. Школярі чи ремісники, що строїли „Вефлиєм“ обносять його з піснями (колядками), жартами і танцями від дому до дому, жадаючи невеликої платні — „коляди“.

Такий „Вефлеєм“ в руках колядників у нас на Україні надзвичайно популярний. Його знає на Україні майже кожне село. Поруч з селянськими колядниками до заможних дідичів давньої України заходили київські бурсаки або учні церковно-приходських дяківських шкіл з колядою і Вертепом, який об'єднував вже в собі на фоні українських колядок три традиційних стихії: 1) народній „Вефлиєм“, 2) ляльковий Карагез, що прийшов на Україну або безпосередньо з Турції, як це вже говорилося раніше, або через Румунію і 3) ці дві стихії об'єднувалися з традиційною третьою стихією української різдвяної шкільної драми типа Довгалевського але з грою рухомих ляльок. Коли в драмах Довгалевського інтермедії виконувались кожна після відповідного акта самої пєси, то в рукописові уміщені після кантів в кінці кожної драми одна за другою безпосередно. Лише таким фактом механічного розпологу інтермедій за пєсами Довгалевського можна з'ясувати те, через що інтермедійні сцени Вертепа виконуються після поважної різдвяної частини Вертепа подряд одна за другою.

Вертеп можна вважати за апотеозу української ідеї та ідеалізації українського козацтва:

Та не буде лучше
Та не буде краще
Як у нас та на Україні!
Що не має жида,
Що не має ляха
Не буде зміни.

Українське Різдво — свято загальної радості, бо незабавом весна, літо, незабавом повний рік і клуня хліба, оборо товару, кошара овець. Коли приходять колядники, то виключно для того аби „дім звеселити“, накликати врожай, багатство, а молодим — дівчині і парубкові — весілля. Така загальна радість відчувається на протязі всього Вертепу. Навіть Ирод, Смерть з косою, чорт першої частини пєси ті грізні мучителі рода людського, у вертепній пєсі втрачають своє дійсне обличчя, швидше викликають веселий настрій, а ніж жах символіки містерій або старих українських різдвяних моралів. Це як би образи української пародії, повні стихійного українського гумору, що сповиває жахливі картини страшної євангельської боротьби темних сил за світле, радісне майбутнє, що несе з собою младенець Христос. А на горі святе Семейство, окутане в хмари, в сяєво світла звізди, яке про-світлює навіть темну душу худоби, що спокійно стоїть коло Немовляти. Отже радість в тихім нерухомиім сяянню спокійного святого Семейства, повна гумористичної пародії на страх, що вже не лякає господарів в картинах помсти і боротьби та смерти Ирода, нарешті веселі життєві картини другої світської частини Вертепу. Перед нами проходять народи: циган з семейством, гусар-венгерець, білорус, лях-хвалько і полька; всі танцюють. Лях, почувши, що йде Запорожець, втікає як тільки може, запорожець в своєму монольогові не має нічого иншого на думці, як лише боротьбу з ляхами. Отже нема страху перед Иродом окаяним, перед смертю та перед пеклом, є лише віра в майбутній добробут українського села, та глибока віра, що не буде нігде ліпше як на Україні, бо вже не буде ні ляха, ні жида, ні инших ворогів народнього соціально-державного добробуту та віри. Носителем цього добробуту такої віри стає запорожець, той символ, та підвалина, на якій добробут українського народу лише й може розвиватися, бо Січ Запоріжська, Запорожці, це борці з ворогами — Турками, ляхами, москалями за свою волю державну, за свою державу. Монольог Запорожця у Вертепі і дихає цією ідеєю, а фізична непоборима сила його, завдяки якій він нічого не боїться — навіть самого чорта — це незломна сила української державної ідеї, що живе у кращих синів українського народу. В цьому останньому етапові розвитку української драми, який ховає в собі найкращі вияви української драматургії до апотеозу підіймається державна українська ідея в її символічній персоніфікації, а в такому змальованню образів, типів, цілих картин та ситуації ховаються вже зародки нової комедії, комедії XIX ст., як в містеріяльній трагедії та міраклях ховається нова українська трагедія, а в трагедо-комедії Т. Прокоповича українська нова драма в тісному змислі цього слова.

Той сам характер комедії чи комічної оперети, чи опери, яку можна вбачати у багатьох українських інтермедіях XVII — XVIII ст. і у Вертепі, виявився і в творах XIX ст. Правда, розвинувся

він у перше у форму закінченої, самостійної комічної оперетки, опери під впливом вже інших західно-європейських зразків, власне французької а потім російської оперетки XVIII ст.; а другого боку, традиція українських комічних інтермедій у звязку із впливами також неоклясичної французької та російської комедій, розвинулася в українську комедію. Коли в комічній оперетці і опері переважають на фоні діяльoga пісня, діяльог речитативний і діяльог у пісенній формі та балет, то в комедії переважає діяльог чистий, без співу. Нарешті стара українська інтермедія, заховавши свої інтермедійні риси відігравати на сцені лише додаткову ролю до головного драматичного твору, жиє і в XIX ст., але ставиться вже не між актами певної пєси, до якої вона привязується і заховує навіть і внутрішній звязок, а 1) переноситься на кінець пєси, 2) цілком відривається від того чи иншого драматичного твору і втрачає навіть далекий з ним звязок, 3) набирає цілком самостійного художнього значіння, 3) через що міняє свою назву „інтермедія“, „інтерлюдія“ на „водевіль“, „жарт“ і инше.

Оперетковий та оперний український театр на початку XIX ст. виявився в таких творах, як „українська опера“ в двох діях „Наталка-Полтавка“ (1819 р.) Ів. Котляревського, „українська опера в трьох діях“ „Сватання на Гончарівці“ (1836 р.) Гр. Квітки-Основ'яненка, оперета в трьох діях „Чорноморський побит“ (1836 р.) Я. Кухаренка, „опера в трьох діях Купала на Івана“ (1840 р.) С. Писаревського, „опера в 3 діях Запорожець за Дунаєм“ (надр. 1863 р.) С. Артемовського.

Серед творів цього театрального репертуару безперечно заслуговує найбільшої уваги „Наталка Полтавка“ Ів. Котляревського. Перш за все цей твір є першим в історії українського театру XIX ст. Відноситься він до 1819 р. За кілька років перед тим (1812 р.) російський письменник кн. Шаховський написав оперу-водевіль „Козак Стихотворец“, яка задовольняла тоді модні потреби московського громадянства осміювати Українців і такі образи, як „Прудіус“ і „Грицько“ цілком задовольняли шовіністичне стремління московської публики. В цій пародії не було нічого реального, бо автор зовсім не був на Україні; також і українсько-московський жаргон пєси свідчить про те, що автор не знав і української мови. Примітивні стремління автора страшенно обурили Українців і в харківському журналі „Українській Вѣстник“ за 1817 р. була вмішена гостра рецензія на пасквіль Шаховського на цілу українську націю.

Отже з одного боку сама пєса кн. Шаховського своїми негативними сторонами, а з другого — позитивні думки автора статті лягли в основу ідей та поетичних рефлексій Котляревського що до створення своєї опери „Наталка-Полтавка“, в якій такі образи, як Наталка і Петро є поетичними ілюстраціями краси духової як української жінки, так і чоловіка. Опера Котляревського не втратила свого художнього та ідейного значіння до сьогоднішнього дня; навпаки, як старе вино, чим довше стоїть, тим вища його стійність, так і твір Котляревського з кожним

роком набирає свого ширшого національного, та глибшого символічного значіння, в якому образ Наталки символізує не лише полтавську національно-духову красу, але красу й стійність України взагалі.

Таке-ж життя і таку стійність художньо-драматичну та національну виявляє і опера Квітки-Основ'яненка „Сватання на Гончарівці“; правда, вона пішла вже слідами опери Котляревського своїм сюжетом, мотивами і навіть окремими персонажами, але заховала свою індивідуальність художніми образами, картинами та живим гумором, що проходить через песу.

До того-ж року відноситься і оперета в трьох діях „Чорноморський побит на Кубані між 1794 і 1796 роками“. В основі пєси лежить той же сюжет (сватання за старого, нелюбого дівчини, що любить иншого; кінець щасливий для молодой), що і в пєсах Котляревського та Квітки. Лише персонажі де в чому відмінні і сам сюжет взятий із побуту Запорожців на прикубанських степах. Цю оперетку Кухаренка більш приступною розробив і ліпше приладив до сцени 1875 р. М. Старицький під назвою „Чорноморці“.

За цими творами слідує ціла низка українських опер та опереток. З них найбільш популярні такі, як М. Старицького „Різдвяна ніч“ (перерібка оповідання М. Гоголя „Ноч под Рождество“), опера „Тарас Бульба“ (по повісті тоїж назви М. Гоголя), оперета „Утоплена“, „Сорочинський ярмарок“, „На Івана Купала“ (теж перерібки з творів М. Гоголя), Левицького Нечуя „Маруся Богуславка“, Кропивницького „Пошились у дурні“, Бораковського „Різдвяний вечір“ і т. и.

В першій половині XIX ст. українська комедія не мала такої популярности, якої набрала українська опера та оперетта. Це можна пояснити по перше тим, що опера та оперетта так заповнили собою українську сцену того часу, що цілком природне, для комедії вже було місця не багато. Крім того комедія по своїй драматичній природі є сатира на сучасне авторові політичне, соціальне та побутове життя, але у веселому гумористичному тоні. Політичне та соціальне життя українське остільки було тяжке, що мало оставалося для сміху, а більше хибало з чого плакати. Коли-ж життя того часу розкривало смішні сторони, то вони знов таки підхоплювалися через цензурні умови комічною оперою та оперетою, а також водевілями, жартами і там знаходили своє художньо-символічне виявлення. Правда в першій полов. XIX ст. українська драматична література не мала і такого драматичного таланта, що широко і талановито міг би розкрити перспективи для майбутньої української комедії; а такі комедії Квітки-Основ'яненка як „Шельменко-Писарь“ та „Шельменко-Деньшик“, що об'єднуються одним головним героєм Українцем Шельменком лише в різних фазах його діяльності і як би закреслювали цілу драматичну трилогію (третя комедія мала-б бути „Шельменко-Управитель“, як це видно із кінця другої комедії), не могли бути зразком для розвитку української комедії, бо українського в них лише те, що один і то

негативний герой Шельменко говорить українською мовою, а всі інші дійові особи обох комедій ведуть розмову на мові російській. Українська комедія пишним цвітом розвивається лише в другій половині XIX ст., коли на поле української драматичної творчості прийшли такі драматурги, як М. Старицький, П. Мирний, Тобілевич Ів., Гр. Цеглинський, Б. Грінченко.

Далеко ліпше розвивалися коротенькі комічні драматичні пєси — „водевілі“ і „жарти“. Можна пояснити це тим, що 1) жарт, водевіль для свого дальшого розвитку мав дуже поважну драматичну традицію ще з XVII—XVIII ст., а 2) через те, що основи до створення драматичної форми цього українського жанру знов же, як і опери, поклав Іван Котляревський, написавши „український водевіль в одній дії Москаль Чарівник“.

До повстання цього драматичного твору спричинилися 1) ті-ж самі моменти, які викликали і оперу Наталку Полтавку а власне пєса Шаховського „Козак Стихотворец“ і рецензія на ню з „Українського Вѣстника“, 2) українська традиція інтермедій з XVII—XVIII ст. і 3) популярність „водевіля“ у французькій драматичній літературі (*Le soldat Magicien*), і він знайшов своє поширення як у Польщі так і в Росії. В пєсі Котляревського виводиться образ ловеласа Финтика, образ простаковатого козака Михайла, хитрого Москаля і нарешті образ української жінки Тетяни, що своєю високою моральністю проучує Финтика, розкривши всі його вчинки.

„Москаль Чарівник“ Котляревського причинився до повстання одноактового твору Гоголя-батька „Простак“, де виводяться майже ті самі персонажі, лише в іншій символізації, коли у Котляревського вся увага падає на Москаля і Тетяну, то в пєсі Гоголя В. — на „Простака“ мужа, якого обманує жінка.

Найвидатнішим твором цього типу драматичних пєс, який ще й досі не втратив своєї свіжості, свого значіння, це драматичний етюд Кропивницького „По ревізії“. Автор зумів в тісних рамках одноактової пєси змалювати надзвичайно реальну картину тодішніх волосних судів, та піяцтво й моральний занепад волостних адміністраторів — старшини і волостного писаря. На цьому тлі виступає образ старої баби, гострої цокотухи, повної життєвих сил і мягкосердої, що в одну хвилину може сваритися і миритися, щиро виявляючи неглибокі життєві переживання через безпорадну долю народню під пануванням таких „начальників“ і таких порядків. У веселих тонах, надзвичайно живими кольорами поет у символічному зображенні змальовує хоч на перший погляд і веселу дійсність, але сумну в своїх причинах і наслідках.

Ці „жарти“, одноактові водевілі, драматизовані сатири і навіть пародії на бідне українське життя під пануванням політично-адміністративним, під гнітом панщини, а то й економічного занепаду після скасування її, живуть на сцені і творять до сьогодняшнього дня найліпшими нашими драматургами, як Старицький, Л. Яновська, С. Васильченко, С. Черкасенко і багато ин.

В історії українського театру взагалі найповажніше місце в XIX ст. займає українська драма в тісному розумінні і українська трагедія. Її славну історію та розвиток можна виводити від трагедо-комедії Т. Прокоповича „Владимір“. Коли українська драма як така черпає теми й сюжети із життя побутового і лише часом і то в пізніші часи із історичного, то українська трагедія розробляє сюжети переважно із історично-національного життя українського народу.

Основи української побутової драми XIX ст. спочивають на пєси Квітки-Основ'яненка „Щира любов“. Ідея кохання і зв'язана з нею жертва на користь любимої людини може одна із найповажніших тем, що возбуждали творчу уяву Квітки може на протязі всього його життя. І образ української жінки, яка жертвує собою за-для щастя любимої особи є один із кращих символів глибоких моралістичних рефлексій поета. Одною із таких високоморальних постатей є Галочка — головний образ, головна героїня пєси Квітки-Основ'яненка „Щира любов“. Від цієї пєси йде низка драм, в яких моменти кохання стають найголовнішими за всіх інших моментів реальної дійсности. Такими пєсами є „Дай серцю волю, заведе в неволю“ Кропивницького і „Не судилось“ М. Старицького. Але поруч із такими пєсами розвиваються й інші, де головна тема кохання попередніх пєс як би відходить на друге місце і служить лише ліричним, настроєвим аксесуаром, а на перше місце висуваються інші мотиви, інші рефлексії соціального, економічного характера. Найбільш яскравим прикладом такої пєси є драма Кропивницького „Глитай або павук“. В тій пєсі на сцену виступають вже рефлексії, ідеї іншої натури, чисто соціального характера. Драматург до трагічного в житті ставився не тільки з погляду ідеально-романтичних бажань та настроїв чисто особистого характеру, що найсильніше виявлялося у коханні, але і з погляду тих соціальних потреб та суперечностей, що творили основу життя як такого; і автор у своїй драмі змальовує соціально-економічні причини тяжкого і навіть трагічного життя селянського. Сама назва пєси „Глитай або павук“ кидає світло на ідейний бік пєси; символом цих ідей є Бичок, що затаїв гроші одного полковника, в якого служив і, зробившись заможним, став обдирати мир хрещений; усе село стогнало в його кормизі. Люде говорили, що гірш зробилося як за часів кріпацтва. „Павук, одно слово, павук! Скрізь навкруги розкидає він павутиння і яка-б мушка, чи комашка непоткинулась, зараз і заплутається“.

Поруч із цими драмами чисто побутового характеру була і є найпопулярнішою до сьогоднішнього дня, на українській сцені, це драма і трагедія на теми національно-історичні.

Першим, хто писав драми і трагедії на історичні теми, XIX в. був Микола Костомарів. Першим його драматичним твором є „драматичні сцени Сава Чалий“. В основу своєї пєси Костомарів поклав не історичні факти про Саву Чалого, а народню історичну пісню; через те автор ідеалізував свого героя, зробивши його борцем за віру та інтереси українського народу. В дійсности так

і було, що С. Чалий боровся з поляками і боронив козацьку волю й правду, але це було до того часу, коли С. Чалий не достався в руки Потоцького, який запропонував йому або смерть, або боротьбу з гайдаками і з Запорожцями. Чалий вибрав останнє і зрадив свою попередню ідею.

Ідея драматичної боротьби українського народу з поляками не покидала Костомарова і він виявив її в такому творі як трагедія „Переяславська Ніч“ і в драматичному образкові „Українські сцени з 1649 р.“ Обидві поеми відносяться до часів боротьби Хмельницького з поляками за свою українську державність.

Отже перші спроби драматичної творчості початку XIX ст. виявилися у високо-патріотичній формі боротьби зі своїми ворогами за українську самостійну державність до кінця.

„Драмована Трилогія“ Куліша продовжує традицію української драматичної творчості. Із трьох драм: „Байда, князь Вишневецький“, „Царь Наливай“ і „Петро Сагайдачний“ найбільшої уваги заслуговує драма „Байда, князь Вишневецький“. В основу її Куліш поклав народню пісню про „Байдю“ і думу про Ганджу Андибера. Образ Байди символізує ідеї поета, що „річ посполита козако-українсько-запорожська на те стоїть, щоб люде в світі не забули правди“. І вся боротьба Байди в драмі є як би боротьба за ідею такої ідеальної козако-українсько-запорожської Річи посполитої“. Протилежний образ до Байди є Ганджа Андибер, що символізує собою дику силу, що з давних давен бідну Русь давила, символ темної анархії, взагалі руйнуючого на протязі всієї історії українського державного будівництва.

Коли Куліш і Костомарів писали свої історичні твори на історичні теми з XVI—XVII ст. може з найбільш героїчної доби української історії, то Корнило Устиянович в своїх двох трагедіях „Олег Святославич Овруцький“ і „Ярополк I Святославич, великий князь Київський“ з недокінченої драмованої тетралогії, бо мав ще написати трагедії: „Володимир I.“ і „Святополк Окаянний“, воскрешає найдавніші часи української історії. Але симпатії українських драматургів знов наворачтаються до пізніших часів української боротьби за свою державність, і ми маємо такі твори, як „Павло Полуботок, наказний гетьман України“ Осипа Барвінського, трагедія „Сава Чалий“ Ів. Тобілевича і трагедія „Гетьман Дорошенко“ Л. Старицької-Черняхівської.

Поруч із драматичними творами, що змальовували героїв і події з історії Української Держави в стислому розумінню цього слова, були і такі твори, що ідеалізували вслід за народньою поетичною ідеалізацією і традицієюлюбимих образів і героїв нижчих верств українського народу, його опришків. Першим твором драматичним, головним героєм якого був улюблений образ народніх мас, є „Гаркуша“ Стороженка, героєм якого є Семен Гаркуша, розбійник і погроза для панів та заможніх кол і друг та улюбленець народніх мас.

Трагедія Федьковича „Довбуш“ продовжує традицію Стороженка і змальовує образ гуцульського героя „Короля Гуцулів“

Олексу Довбуша; цей же образ ліг в основу драми М. Старицького „Юрко Довбуш“, в якій змалював письменник повстання Гуцулів за землю під проводом Довбуша. Про цьогож таки народного героя написав драму Гнат Хоткевич: „Довбуш, драматичні картини в 5 діях і 6 відслонах“.

Надзвичайно популярні драми і на інші українські історично-героїчні теми з турецької неволі: „Невольник“ Кропивницького, „Маруся Богуславка“ Левицького-Нечуя, „Ясні Зорі“ Б. Грінченка, а також і на інші теми; „Бондарівна“, „Лиха іскра поле спалить і сама щезне“ Ів. Тобилевича, „Серед бурі“ Б. Грінченка і багато інших.

Не дивлячись на те, що різні теми й сюжети кладались в основу історичних драм і писали їх драматурги з найрізноманітнішим світоглядом, об'єднує їх одна глибока патріотична ідея, якої численні і різні герої були символами, а власне ідея боротися зі своїми найбільшими ворогами — Москалями, Поляками і Турками — до останнього, щоб боронити свій нарід від неволі турецької, московської і лядської і свою власну незалежну ні від кого велику, соборну Українську Державу.

Велика Україна була тією Прекрасною Дамою, лицарями якої були всі драматурги історично-героїчних драм.

Тут ми підійшли до драматичної творчості Івана Тобилевича і Бориса Грінченка. Ці два драматурги творять нову сторінку в історії української драми. Коли попередні драматурги в своїх творах змальовували більше зовнішні ефекти трагічного з низкою грубих ефектовних аксесуарів, шабльонової картини зі співами й танцями, що в більшості мало вязалося із характером і настроєм самої дії, а стиль їх, образи, драматичні картини, подій так повторювалися, що переходили в шаблон, то в песах Ів. Тобилевича на перше місце виступають образи, картини не з ідеалізованого більше романтичного життя, а з життя реально побутового; драматург оперує новими драматичними картинами, образами; символіка його індивідуалізується відповідно до внутрішніх переживань героя, та глибини його світогляду. Такі драми його, як „Бурлака“, „Розумний і дурень“, „Підпанки“, „Хазяїн“, „Сто тисяч“, „Суєта“, „Понад Дніпром“, „Безталанна“ і інші розкривають перед нами вже більше внутрішні сторони людської душі, а не тільки зовнішні виявлення їх характеру.

Ще більш поглиблює драматичну тенденцію Тобилевича у своїх драмах Б. Грінченко. „Степовий гість“, „Серед бурі“, „На громадській роботі“, а особливо драма „На новий шлях“, яка в сценічних зображеннях вводить навіть настроєві моменти, що будують в душі глядача ніжні-психологічні переживання, наближає нас до нової драми, родоначальником якої можна назвати В. Винниченка.

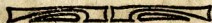
„Істина є постаріла брехня. Всяка брехня буває істиною“ — каже героїня одної з ліпших пєс Винниченка, пєси „Брехня“. „Коли ми в початку листа пишемо „вельмишановний“ або при зустрічі кажемо „я мав честь з вами познайомитись“, то знов таки

свідомо чи напівсвідомо брешемо, бо здебільшого і не шануємо і ніякої особливої чести від нової знайомости не маємо; се вже збитий трафарет, стерта марка фальшивих відносин, до яких звикла наша брехлива вдача. Ми зріднилось з брехнею, змало-важили її значіння і дивимось на неї, як на річ дрібну, звичайну. І так ведеться з давніх, сивих часів... У всіх наших відносинах — політичних, економічних, громадських і особистих, в науці, мистецтві, літературі, — всюди брехня являється діяльним ферментом, що розкладає інші здорові елементи, викликає рух, творить ілюзії“ (Вороний).

Сю проблему моралі і трактують пєси Винниченка „Брехня“ і инш. Від Винниченка на українську сцену виступає драма „живих символів“, де вся увага автора купчиться переважно на психологічній концепції, без інтриг, без зовнішних обставин, без побутових ознак, бо вони займають цілком другорядне місце. До цього драматичного напрямку відноситься ціла плеяда славних драматургів, як Черкасенко, Олесь, Васильченко і инші.

Трохи иншу варіацію драматичної творчости виявляє в своїх драмах Леся Українка. Такі твори її, як „Лісова пісня“, „Одержима“, „Камінний Господар“, „Оргії“, „Рудія і Присцилла“, „Вавилонський полон“ і ин. своєю надзвичайно ніжною драматизацією сюжета, глибоким розвитком драматичної боротьби та психологічних переживань посовують далі розвиток драматичного мистецтва. Що до ідей та поетичних рефлексій, то Л. Українка вседухове життя українське вбрала в символічні пелюстки неукраїнських образів Ізольди, Білорукої, Римлян першої епохи християнства, Греків, Жидів і ин. В своїх творах Л. Українка є незломним адептом ідеї „великого визволення“, ідеї раптового зриву, бо лише вони збуджують у нас віру в чудо, запал боротьби, порив до героїчних вчинків і жертв:

Страшне повстане скрізь землі рушення,
І з громом упадуть міцні будови...
Великий буде жах, велике й визволення!

Жмінка вражінь з Англії.

Ми за мало знали до нині і імовірно тепер ще за мало знаємо Англію та Англійців. Це можна сказати не лише про нас, Українців, але й про цілу Східну Європу. Тому хочу поділитись кількома своїми вражіннями із свого недавнього двохлітнього побуту в Англії. Кидаю їх у формі звичайної балачки, безладно, як чисто особисті помічення.

Віддалена від нас найбільше, відділена від Європи, яку звичайно сама називає континентом а себе островом, Англія не прокидала безпосереднього зацікавлення і не мала безпосереднього впливу на Східну Європу; тому-то і оця мало цікавилась нею. Щойно від великої світової війни до вирішення якої причинилась у першій мірі Велико-бритійська імперія, почали ми що раз більше звертати увагу на нарід, що зумів із свого положеного на боці острову запанувати вже від давна над великою частиною цілого світа а тепер зумів здобути переважний вплив у цілій Європі.

Все те, що чуємо про Англійців давало би право думати, що вони є народом з якимись особливими, незвичайними прикметами та належать бути може до вищої людської породи. Коли-ж пізнаємо їх зблизька, бачимо, що воно зовсім не так і що Англійці як усі народи взагалі мають свої прикмети та хиби а що до таланту стоять не на першому місці у порівнянні з романськими народами в царині мистецтва, з народом німецьким у царині точних наук та філософії. Навіть наш український селянин без сумніву перевисає вродженим хистом пересічного англійсько-селянина чи робітника. Свою перевагу завдячують Англійці у першій мірі щасливому географічному положенню. Море, що окружає їх остров стало тим елементом на яким оперли вони своє існування. У англійських шкільних підручниках з гордістю вказують на те, що вже в XV. віці почали інші народи прозивати їх „sea-dogs“ — морськими собаками.

Навіть англійські соціялісти з якими доводилось інколи вести політичні розмови вказували завсіди на те, що на їх гадку; без моря, без води, не можна уявити собі сильної держави. Цей погляд увійшов давно в кров нації: став загальним переконанням. Море, заморська торгівля дала Англійцям не тільки економічні користи, але виробила також духа підприємливості, сміливість, погорду небезпеки а передусім загально відому англійську холонокрівність. А крім цього ще й високо розвинене почуття індивідуальності. Там де шукання пригод та небезпек, здобування долі за далекими морями ставало головною метою людини а можна би сказати: головним заняттям більшости, там мусіло виробитися таке почуття, основане на оцінці індивідуального таланту,

сміливості та тих прикмет одиниці завдяки яким вона здобуває поведження, майно і багатство. Не даром в англійській мові, в якій вживаємо великих букв куди менше як в інших мовах, слово „Я“ треба завжди, безумовно писати великою буквою.

Наслідком англійського духа індивідуалізму є те, що в Англії нема цього масового, овечого послуху накиненого якиминбудь наказами з гори, як це бачимо у інших європейських народів, — в першу чергу у московського. Політичні керманічі Англії являються на основі довголітньої традиції слугами народу, якого критиці підлягають. Сам король є особою тільки для представництва, яка повинна бути присутньою на всіх національних святах, а особливо на всіляких спортових змаганнях („match“-ах), але на державні справи має в дійсності менше впливу як не один президент держави.

Один визначний англійський журналіст, сам монархіст з переконання, питав мене раз : чи Україна справді хоче бути республікою ? На мою потверджуючу думку сказав він мені : „Знаєте, над цим треба би вам ще призадуматись. Дивіться : у нас король має не більше управнень як їх звичайно має президент республіки і так має бути в конституційній, свободній державі. Крім цього ми маємо з ним ще й ту вигоду, що не потребуємо що кілька років вести партійної боротьби за вибір нового президента і не маємо всіх звязаних з цими виборами суспільних труднощів“. Взагалі весь національний розвиток є полишений в Англії здебільша індивідуальній підприємливості, яка все наводить припущення якщо лише дасть докази своєї енергії та розуму. Одначе цей англійський індивідуалізм має свої обмеження та межі. На мій погляд головною прикметою англійського народу та підставою його сили та значіння є саме те, що він зумів погодити свій визначний індивідуалізм з організаційним та громадським хистом. Восьмім хоча би недавні приклади. Англіїці єдині в цілій Європі не мали примусової військової служби, а проте коли настала світова війна, а вони побачили, що йде про само існування Англії — то доповнили добровільно свою армію до висоти кількох мільонів. Або знова другий приклад :

Англія — країна промислова і майже не має класи селянських власників. Вже Маркс передбачав, що тут спалахне перша революція пролетаріату. Здалося, що час на неї настав по скінченню світової війни, коли так само як у цілім майже світі і англійські робітники рішили стати до остаточної боротьби з капіталізмом. Одначе дуже скоро обі сторони поробили собі взаємно такі уступки, що більшість робітників не хотіла приступити до так званої „direct action“ (безпосередньої акції себто революції), яку проголошували комуністи, а добивалась далі уступок шляхом парляментарним та що найбільше страйком. У Лондоні в 1919 р. я бачив найбільший в історії Англії загальний страйк залізничників, усіх комунікаційних організацій, а також вуглекопів.

Уявіть собі найбільше на світі місто, так що до населення як і до простору, місто в яким сама підземельна залізниця пере-

возить день і ніч в усіх напрямках, потягами, що йдуть один за одним кожних три хвилини — мільйони людей. де на вулицях такий невгавуючий рух омнібусів, трамваїв, автомобілів, що перебиваєсь він неначе невинна водяна філя. — Се місто тратить нараз цілу тую комунікацію, яка удержує його при життю подобно як артерії удержують організм — доливом крові та попадає на кількаайцять днів у мертвецький спокій. На вулицях видно тільки військові авта, що довозять молоко та інші харчі для осьмиміліонового населення і нечисленні приватні, що добровільно стали на службу для цієї мети. — Віддалення у Лондоні на 10 кілометрів від помешкання чи бюро це річ звичайна ; тому коли не стало засобів комунікації одна частина не має ніякої можливости явитись до своєї праці, друга йде тільки або їде на біциклях, на біциклях приїзжають і міністри на засідання кабінету. Та як з одного боку страйкуючі робітники влаштовують свої збори, так з другого організуються протистрайкові маніфестації і заяви ; а проте не вважаючи на це все скрізь панує найбільший лад та спокій, який видно, не удержується тут „поліцейськими“ з гори а через саму суспільність з долини. І справді в Англії полісмени служать тільки суспільности як її виконуючі органи для вдержання ладу, який вона сама хоче мати. Пригадую собі, що коли приїхала вперше до Лондону большевицька так звана торговельна місія з Красіном, один англійський репортер помістив в одній газеті інтерв'ю з одним із членів цієї місії. Цей приїхавши просто з під большевицького режиму нічим не був так захоплений як лондоськими полісменами та публікою на вулицях. „Знаєте — казав він до репортера — „я стою по кілька годин на Piccadilly або Oxford Circus (площі, де збігається кілька найрухливіших вулиць) та не можу надивитись на ваших полісменів, що спокійно, лише знаком руки порядкують цілим тим величезним рухом, що пливе тут з усіх боків ; я хотів би мати у нас в Петрограді хоча кількох таких полісменів“. Забув бідолаха большевик, що спершу треба би перенести до Петрограду англійську публіку, а щойно тоді полісменів, яких вона слухає не з остраху перед владою а з пересвідчення, що це потрібне для її власної вигоди та порядку. Ось чому англійські полісмени не носять і не потребують носити при собі зброї а самими знаками руки удержують лад між тисячною юрбою.

Одною з особливих ознак Англіїців уважаю їх практичний хист, який виявляється не тільки в їх буденнім життю та їх характері, а річ ясна : також в їх політиці. Торговля була і є підставою існування їхньої нації і тому англійські політичні діячі виставляють зовсім щиро та ясно принцип : „English policy is english trade“ — „Англійська політика це англійська торговля“. Оцею обставиною розяснюється багато дечого незрозумілого для нас в їх політиці : згадаймо хоча би для прикладу їх становище до большевиків.

Не без впливу на їх світогляд є їх шкільне виховання. Клясичних гімназій, як у нас, нема в Англії зовсім. До недавна ще

переважали там школи приватні а щойно від 20 літ почало збільшуватись в число публичних. В одних та других перворядну вагу кладеться на фізичне виховання; гри на свіжім воздусі як мяч, крікет та інші, відбуваються щоденно; найважнішими шкільними предметами є географія, з окрема англійська, математика та Біблія. Молодіж виховують так, щоби вона стала як найбільше самостійною та сміливою, а при тім широко та правдомовною. Учителі питаючи у класі не записують нот, а сам ученик відповідно до того на які питання відповів або ні, сам записує їх собі до окремого призначеного на це зшитка без контролю вчителя. Коли спитаєте ученика чи не трапляється так, щоби хто з них записав собі ноту незгідну з правдою — він відповість вам із здивуванням, що це неможливе, бо тоді не тільки вчителі, але й товариші виключили би такого з поміж себе.

Так у шкільному вихованню як і в пізнішому життю прикладається велику вагу до товариських форм, що майже стали народнім звичаєм. Це торкається в першій мірі обстанови та способу їжіння. Кожний робітник сідаючи не тільки до обіду але і до раннього або вечірнього чаю мусить мати стіл накритий скатертю, ножі та вилки розложені в означений спосіб та уміє їх уживати відповідно, так, що в найдешевшім та найбіднішій ресторані не побачите ніколи особи, яка брала би нпр. з тарілки страву ножем до рота.

Сказав Гете, що культура народу виявляється перш усього в його товариських формах; і це безперечна правда на скільки лише ті форми не вироджуються у пусту формалістику, як це сталося нпр. у Китайців. Англійці вибрали здається вірний шлях і не попадаючи у бездушну формалістику виявляють свою стару культуру заховуванням чимало форм, якими нехтують інші народи.

Англіський індивідуалізм позначається також у самому вигляді та характері великих міст, а з окрема Льондону; нема там звичаю жити у спільних великих каменицях-касарнях як це бачимо в інших краях. Для Англійця його дім „home“ є найважнішою та найдорожчою річчю, його „святая святих“. І тому велика більшість населення, навіть у великих фабричних містах, живе в окремих для себе домах і цілі робітничі дільниці є так само побудовані. Окремі невеличкі, одноповерхові або двоповерхові домики, притикають один до одного, з окремим входом, окремим маленьким горідцем, кожний для себе. В низу кухня та їдальня, на поверсі спальні — такий є звичайний розклад навіть найбіднішої робітничої хати.

Особливе вражіння робить на нас в Англії, а з окрема в Льондоні, день недільний. Це день загального відпочинку, який починається вже в суботу полудне, коли зачинають усі бюро, робітні та фабрики, на те, щоби їх працівники могли мати зовсім вільні майже два дні: аж до понеділка вранці. У неділю не-дозволені навіть театральні вистави, щоби і актори мали один день відпочинку. Більша частина населення виїздить з Льондону

в околиці або над море, друга прохджується по парках або слушає там промовців, які з імпровізованих трибун промовляють на всілякі теми, чи то релігійні чи суспільні. Кожний має тут повну свободу слова та свободу зборів; без ніякого попереднього повідомлення влади може промовляти під голим небом як стільки знайде охочих слухачів.

В. Садовський.

Криза російської інтелігенції.

В біблії є сильний поетичний образ. Господь Бог спровадив пророка Іезекеїля в просторі поле й пророк побачив, що ціле те поле вщерть було засіяне мертвими костями, що все воно було повне спокоєм смерті й забуття; не відчувалось на тому полі духу життя, панувала там смерть. Може ті люде, сухі кости яких побачив пророк, мали в минулому яскраве й славне життя — це все було в минулому, належало історії, в сучасному є лиш сухі кости, смерть, забуття.

Ця біблійна картина з повним правом може бути пристосована до сучасного стану російської інтелігенції, однаково по цей й по той бік совітського кордону. Російська інтелігенція в минулому мала красиву й яскраву історію. Вона лишила ряд імен, які уже увійшли в історію світової культури, починаючи від Герцена і кінчаючи Михайловським й Плехановим. Російська інтелігенція утворила ряд вартостей, які заховать своє місце в історії. Все це було. Але для даного моменту, для наших часів все це є лише минуле, тільки історія. Большевицький переворот знищив інтелігенцію, як окрему соціальну групу: в звязку з тим зникла окрема інтелігентська психольогія, що була такою характерною ознакою російського інтелігента старих часів. Інтелігенція распорошилась; вона виділила з себе й голодного обивателя сучасних совітських міст і працівників большевицьких чрезвичайок й добровольчих контр-розвідок; вона дала разом з тим чи не головний контингент жертв тих установ; вона поділилась на барвистий ряд самих несподіваних груп, які утворила сучасна зкаламучена російська дійсність; як ціле, вона зникла й даремно де-хто з російських інтелігентів змагається тепер на еміграції знову викликать старих інтелігентських богів; ці боги вже вмерли і марно їх кличуть, вони не послухають.

Що уявляє сучасний стан російської інтелігенції? Чи є це та криза, яка в важкій хворобі веде до видужання, до повороту сил, до нового життя? Чи навпаки сучасний стан російської інтелігенції знаменує смерть її, вказує, що історія російської інтелігенції довійськового й дореволюційного типу є розділ закінчений цілком й вповні?

I.

Російська публіцистика дореволюційних часів любила оточувати російську інтелігенцію своєрідним ореолом, любила підкреслювати, що Захід не знає такої соціальної групи, як російська інтелігенція, групи надклясової *par excellence*, щиро й жертвенно відданої службі інтересам народу й нації.

Коли хотіти, можна признати, що в тих твердженнях є частина правди; та соціальна група, якій засвоєно ім'я інтелігенції, в значній мірі ріжнилась від інтелігенції західно-європейської. Інша річ, інше питання, чи та ріжниця, яка являлась наслідком всієї соціально-економічної структури Росії, мала свідчити про висшість російської інтелігенції.

Дослідники громадського й економічного розвитку Росії з повним правом й з повною рацією підкреслюють ту роль, яку відіграла в переході її до західно-європейських форм життя, держава, точніше державна влада. Для Росії, як певного національного організму, ще далеко не було розв'язано питання, чим має вона бути — Московією чи Росією в її царських кордонах, — коли політикою Петра I, Катерини II і їх наступників розвиток російського життя був поставлений на шляхи творення великої держави, великої нації з підпорядкуванням російській державній й національній ідеї всіх народів й племен, що замешкували на території імперії. Органічним ходом історичного розвитку, передовсім розвитку господарського, це питання ще не було вирішене остаточно, коли його вже розв'язала державна влада. Вона стала на шлях велико-державної політики, вона рішила для цілей утворення великої держави використати ті засоби, які могла дати їй й давала західно-європейська культура. Для виконання цих цілей й завдань, для творення великої держави державній владі були потрібні освічені по західно-європейському люде, була потрібна інтелігенція. Джерелом виникнення російської інтелігенції були отже потреби державної влади, необхідність для неї освіченої бюрократії. Через те історія російської інтелігенції сягає до тих часів — часів Петра I й Катерини II, коли державний апарат почав мати потребу в освіченій бюрократії, став заявляти на неї попит. Й перші покоління російської інтелігенції стали інтелігентами, здобули західно-європейську освіту в значній мірі в силу примусу, в силу наказу державної влади. В той час, коли на Заході, де розвиток йшов органічним шляхом, інтелігенція виникла в результаті попиту, який заявляв на інтелігентську працю той чи інший клас, в той час, коли вона там дуже рано зв'язалась з інтересами тих чи інших класових груп, в Росії вона виникла в результаті потреб державної влади, яка на чолі ставила державні інтереси й потреби й тільки в останні часи перед своїм упадком здобула виразний класовий характер. В цьому історично полягає причина того уславленого надкласового характеру російської інтелігенції. Свідчить вона, ця надкласовість, не про висшість російської інтелігенції, а являється лише доказом одсталості російських форм життя, тієї до певної міри штучності, завдяки якій Росія була поставлена на європейські шини.

Російська державна влада часів перетворення Росії з Московії в імперію стала на шлях використання для Росії західно-європейської культури, на шлях зближення з західною Європою, але о стільки, о скільки. Вона не могла не бачити, що в європейській культурі поруч з тим, що дає сили й можливості для здійс-

снення велико-державних плянів, є дуже багато елементів зовсім небезпечних і небажаних. Російська державна влада потребувала інтелігенції, але о стільки, о скільки вона брала не європейську культуру в її цілому, а лише те од неї, що лежало в інтересах цієї влади, о скільки та остання давала себе використовувати, а це використання провадилось зо всіма засобами властивими владі, що ніколи не страчувала питомого їй азійського обличчя. Між тим покоління російської інтелігенції, що увіходили в культурні стосунки з Заходом, що знайомились з європейською культурою природно не могли опертись культурним впливам Заходу, не могли не ознайомитись й не підпасти впливу настроїв й ідей, шкідливих з погляду державної влади; здобувши освіту й почуття власної гідности, вони не могли погодитись з тим підлеглим й ображаючим становищем, яке для них приготували пересякнуті азійщиною порядки петербурзького двору. В цьому полягає причина тієї опозиційности російської інтелігенції, яка являється одною з її основних прикмет. Ця опозиційність почала виявлятись дуже рано. В той час, коли перші російські інтелігенти часів Петра I не йшли далі славословій його політиці, за часів Катерини II вже прийшло до перших конфліктів — відношення Катерини II до масонства, Новиков й Радішев. Що далі, ці конфлікти ставали все гострійшими. За часів повстання декабристів вони уперше були стверджені кровю.

Надклясовість й опозиційність — ті прикмети, які робили таким привабливим духовне обличчя російської інтелігенції — зявившись в наслідок певних історичних причин, zostались її основними рисами на протязі дуже довгого часу в звязку з дальшою історією громадського й господарського розвитку Росії. До останніх десятиліттів XIX віку господарський розвиток в Росії йшов дуже повільно; в звязку з цим дуже повільно й майже непомітно наростали в Росії клясові антагонізми, все й вся покривала всемогутня самодержавна влада, розвиток якої за часів царювання Олександра III досяг свого максимум'a. В силу цих обставин інтелігенція в Росії могла заховувати своє надклясове обличчя; завдяки цьому клясовий момент в її поглядах міг здобути той неясний і невиразний характер, який мав він у народників 70 их років, що не перешкоджав їй заховати в суті річей загально-національні позиції. Так само обставини російського життя, дальший розвиток й закріплення самодержавного режиму, перенесення його ідеології у всі закутки російської дійсности сприяли захованню, яко характерної прикмети російської інтелігенції, її опозиційности, яка поступово лише набирала все більш і більш виразні форми й перетворилась в революційність.

II.

Своєрідні обставини розвитку російської інтелігенції привели до того, що характерними її прикметами опріч зазначених нами висше надклясовости й опозиційности, являється ще цілий ряд інших.

Ці прикмети, що про них мова низче, на вряд чи можуть бути віднесені до позитивних. Про їх згадувати, їх констатувати не любить російська публіцистика. Та й це не дивно; кожна соціальна група завжди має своєю основною тенденцією не свою негацію, а своє ствердження. Й трудно сподіватись було би від російських публіцистів, ідеологів російської інтелігенції іншого відношення до цієї справи.

Вже Чаадаєв, один з видатніших представників російської інтелігенції своїх часів, писав про ту групу, до якої він належав: „ми чужинці на власній землі. Ми не належимо ні Сходові ні Заходові“. Та соціальна група, що перейнялась ідеями західно-європейської культури в той час, коли російські громадянські й господарські відносини мали з нею дуже мало спільного, не могла не почувати себе, як висловлюється Чаадаєв, чужою на власній землі, не могла не бути позбавленою ґрунту. Російська інтелігенція в усіх своїх концепціях, в усій своїй діяльності, завжди була без ґрунту; звідси впливає теоретичність й абстрактність її ідеології, її невміння пристосовуватись до практичних потреб життя і впливати на нього. Зайва теоретизація й повна безсилість перед практичним життям завжди ціхували російську інтелігенцію на цілому протязі її історії. Візьмемо ми чи захоплення російської інтелігенції гегеліянством в 30-тих роках, чи знамениті „ходження в народ“ в семідесятих роках, нас при ознайомленні з тими поглядами, які захоплювала в свій час ширші кола інтелігенції, відразу ж вражає, як без краю далекі й непристосовані вони були до сучасної їм російської дійсності. Люде захоплювались, боролись й вмирали за нездійснені мрії, хотіли реалізувати те, що було заздалегідь неможливим і нездійсненим. Одірваність от життя й теоретичність російської інтелігенції мала своїм наслідком несталість її психології; о скільки вона будувала свої концепції виключно на теоретичних предположках, що не мали опори в практичному житті, о стільки, очевидно, не могло бути перешкод на зміну цих концепцій в звязку з новою течією на Заході, новою книжкою, новим програмом, і завжди було характерним для російської інтелігенції відкидання того, перед чим вона схилялась ранійш, й схилення перед тим, що негувалось. Захоплення змінюються захопленнями довгою чергою, одні ідейні течії беруть гору над другими, старі боги скидаються для того, щоб на їх місце поставити нових, які дуже скоро так само будуть знеславлені й оганьблені. Наче людина замкнена в темний льох, що кидється на всі боки, шукаючи виходу, весь час переходила російська інтелігенція од захоплення одною ідейною течією до захоплення другою, в кожній з них бачучи на короткий момент єдиний порятунк, єдиний спасений вихід.

В звязку з одірваністю од життя й теоретичністю російської інтелігенції стоїть повна відсутність у неї толерантності, її гуртківство. О скільки російська інтелігенція стояла поза практичним життям, не могла вона зрозуміти й відчувати значіння компромісу, який в життєвій практиці відіграє таку рольосальну ро-

лю. Для неї були більше зрозумілими принципи середньовічної схоластики, що не знала й не допускала ухилення від визнаної догми. Через те була нездібна російська інтелігенція органічно до організованої спільної роботи на ширший масштаб, скрізь й завжди панував у неї принцип гуртка.

Одірванність од життя російської інтелігенції, витворення поглядів кожного окремого інтелігента не шляхом практичної боротьби на життєвій арені, а кабінетним шляхом абстрактних теоретичних розумовань не сприяли не тільки сталості інтелігентської ідеології, яко цілої, вони не сприяли також сталості й твердості світогляду кожного окремого інтелігента. Російська інтелігентська культура не витворила культури сильної індивідуальности, яка ціле життя непохитно провадить боротьбу за те, що визнає правдою, яка ніколи й ні при яких обставинах не змилить з раз обраного шляху. Вона навчила йти на смерть й вмирати за ті концепції, які для адептів їх видавались в той момент єдиною правдою, але не навчила жити і непохитно боротись ціле життя во ім'я одних і тих самих концепцій. Пригадаймо ті скарги на вплив „среди“, якими була переповнена російська література. Повсякчасним й звичайним явищем для російської інтелігенції був факт, що люде, які замолоду, головно за студентських часів, горіли огнем захоплення, стояли в рядах активних працівників, пізніше підпадали впливу „среди“, як висловлювалась російська публіцистика, одходили у бік й приноровлювались до суворої дійсности. Сильної і трівкої в своїх поглядах індивідуальности не виробила російська інтелігентська культура. Це захоче свою силу й свої значіння не тільки для рядових представників російської інтелігенції; так само стояла справа з тими, хто уважався володарями душ й провідниками. З історії не випишуть ні Білінського, з його виправданням в один період самодержавія, ні Некрасова з його віршами на честь Муравйова—Вішателя, ні Тихомірова, ідеолога „Народньої Волі“, й пізнішого чільного співробітника „Московских Вѣдомостей“.

При цих умовах й обставинах, при цих своїх особливостях і прикметах російська інтелігенція в дуже невеликій степені могла бути творчою групою. Одірвана од свого народу, вона мало могла дати для нього, не стала його проводирем, не звязалась з ним тісно й нерозривно. Коли порівнати ту масу сил і енергії, яка витрачена російською інтелігенцією на творення вартостей в обсягу політичної, духовної і господарської культури, наслідки цих зусиль в порівнанні з затратою їх будуть дуже незначні. Характерно, що два нийбільших представники російської культури, які мали би збільшити актив інтелігентської творчости — Достоевській і Толстой — різко відмежувались від інтелігентської ідеології й російська інтелігенція в своїх пануючих течіях так само відмежувалось від них. Як оранжерійна рослина інтелігенція зо всіма своїми проєктами й концепціями почувала себе гарно доти, доки ці проєкти і концепції дебатувались й обертались в стисло інтелігентському осередку; кожна спроба винести їх на ширший світ, звя-

зати з ними ширші народні маси, неминуcho терпіли крах. Пригадаймо результати „хожденія в народ“ й долю діячів „Народньої Волі“.

Теплична рослина серед суворих й непривітних обставин російської дійсности, російська інтелігенція могла приваблювати чужу увагу гостродумністю своїх теоретичних концепцій, фактами свого морального піднесення й своєї офірности; так звертає на себе увагу екзотична квітка в теплиці своїм виглядом й своїми фарбами. Але подібно до того, як вражіння від такої квітки не будуть рішачими в визначенні життєвої поведінки, все те, що творила, над чим мучилась російська інтелігенція, не були визначаючими для її народу. Життя й розвиток російського народу йшов сам собі, життя й праця інтелігенції самі по собі, зв'язок й вплив взаємний був й лишався мінімальним.

III.

Тепличні рослини можуть існувати лише при тепличних умовах. Російська інтелігенція з її надклясовою ідеологією могла існувати й заховуватись лише до того часу, поки господарський розвиток не почав набирати західно-європейських капіталістичних форм, поки не почали виразно зазначуватись класові антагонізми. Початок кризи російської інтелігенції датується часом, коли Росія недвозначно стала на шлях капіталістичного розвитку — вісімдесятими роками. Упадок ідеології „Народньої Волі“ був початком цієї кризи. Після затяжної ідейної кризи вісімдесятих й початку дев'яностих років, коли російська інтелігенція опинилась „без руля й без ветрил“, в російській інтелігентській ідеології намічаються нові течії, нові напрямки. Виникає марксизм, являються спроби формулювання буржуазної ідеології — російська інтелігенція пробує зійти з теоретичних вершин на низини практичного життя, пробує зв'язатись з певними класами, стати тим, чим являється західно-європейська інтелігенція. На місце тих богів, які утворені були всією попередньою історією інтелігентської ідеології, пробує поставити нових.

Цілий ряд причин привів до того, що ця криза затяглась і лишилась нерозв'язаною й незакінченою аж до революції 1917 року. Серед низки цих причин на першому місці слід поставити господарські й політичні умови, серед яких пробувала Росія. Хижацька господарка царату, яка утрудняла збільшення вмістимості внутрішнього ринку, в високій мірі гальмувала розвиток капіталізму й являлась перешкодою для утворення ясних взаємин між окремими класами; самодержавний режим, що ослаб був лише на один момент під час революції 1905 року, так само затушовував існуючі в потенції класові різниці. Все це ставало перешкодою для розмежування інтелігенції по класам; все це заховувало певну приваблюючу силу за старими інтелігентськими надклясовими гаслами. З другого боку й сама інтелігенція з своїми старими традиціями, зі своєю теоретичністю й одірваністю од життя

зі своєю безпорадністю в практичних справах виявила себе дуже слабо придатною для того, щоб міцно й тісно звязатись з певними класовими групами. Вона хотіла бачити ті групи такими, як уявлялись вони їй в її теоретичних концепціях; хотіла, щоб російський пролетаріат, російський селянин, російський буржуа були такими, як мусіли вони бути згідно з тією чи іншою абстрактною теорією і не могла їх прийняти такими, як були вони в дійсності. Отже спроби інтелігенції звязатись з тими чи іншими класами були більше паперовими, теоретичними, а не справжнім утворенням тісних взаємин між певною частиною інтелігенції й певним класом. А 1905 рік, коли різні соціальні групи в Росії виявили своє дійсне неприкрите обличчя, коли показали вони ті можливості, які їм до виконання в даний історичний момент, лише розчарував інтелігенцію, викликав серед неї реакцію — до того реальна дійсність перечила теоретичним концепціям.

Револуція 1917 року застала таким чином російську інтелігенцію в стані незавершеної кризи. В традиційному інтелігентському світогляді час й обставини зробили багато прогалин, чимало було вже розхитано і поставлено під сумнівом. Але разом з тим на місце старого нічого нового органічного збудовано не було — лишилась стара безґрунтовність, але не було вже давнього захоплення й віри. Й з цим багажом російська інтелігенція вступила в революцію й при відсутності нерозривно звязаної з даним класом класової інтелігенції в Росії мусіла відогравати в революції чільнішу роль. Не диво, що при цих обставинах вся історія російської революції є довга низка фактів і подій, які свідчать про повне банкруцтво російської інтелігенції. Відновимо в пам'яті головніші з цих фактів недавнього минулого і ще не пережитого сучасного. Пригадується дитяче і наївне захоплення перших днів „великою“, „безкровною“ революцією — якими політичними немовлятами треба бути, щоб висловлювати свої захоплення так, як висловлювали це представники російської інтелігенції! Після безкровного початку в квітневих демонстраціях 1917 р. в Петербурзі у перше зазначається те, в що вилється російська революція. Петербурзька вулиця вимагає демісії представника буржуазії Мілюкова. Уряд, що має в своїх руках військо, й Мілюков, що вважає себе представником певної класи, яка мусіла би боронити свої позиції, без боротьби з ганебним спокоєм, уступають; Мілюков виходить на демісію. Хиба роблять так дійсні, представники і виразники інтересів певних класових груп! Сходить далі зоря Керенського, провінціонального актора, що хвилиною подій винесений керувати державою. Як обожествляла і славословила цю дрібну людину в свій час російська інтелігенція, так звана російська революційна демократія й як потім в жовтні вона для оборони його й тієї ідеї, яку він з її доручення й по її мандату репрезентував, не висунула нікого крім жіночого баталіону й купки підлітків-юнкерів. Коли би ціла історія російської революції для виявлення ролі й значіння російської інтелігенції мали би тільки цей епізод, тільки період керенщини, цього було би

досить, щоб зробити висновок про неоплатне банкруцтво російської інтелігенції. Але історія, на великий жаль й шкоду російської інтелігенції, тим не кінчається. Події йдуть далі, розпочинається громадянська війна й одкриваються нові ганебні сторінки дій і чинів російської інтелігенції. Російська інтелігенція опиняється по цей й по той бік барикад. Інтелігенція, що опинилась по той бік фронту, в совітській межі, хоч ціла вона стояла на ґрунті неприняття большевизму, після слабих спроб протесту схиляє свою голову перед переможцем — вона йде до нього на службу, вона йому запродається не тільки тілом, але й душею, вона будує теорії прийняття совітської влади, складає її гимни й славословія. Й це роблять не одиниці — маємо там на послугах большевиків цілий ряд блискучих імен, яких не викреслиш з російської інтелігенції, стрінемо серед большевицьких прислужників й проф. Тімірязева й письменників М. Горького і О. Толстого й меньшевика Іорданського і народовольця Тана й кадета Гредескула й десятки других імен, колись популярних і рішачих серед російської інтелігенції. Нам скажуть, що є ж там люде, які заховали старі вартости, які, не продавшись для лакомства нещасного, продовжують боротьбу. Ми не відкидаємо розуміється, існування невеличкої групи таких людей, але лише в біблії десять праведників могли врятувати ціле місто; існування невеликих активних груп ще більше підкреслює загальний розклад, моральний упадок й банкруцтво російської інтелігенції за совітською межою.

Але не ліпше стоїть справа російської інтелігенції по цей бік совітського кордону, на еміграції. Її тут тисячі, коли не десятки тисяч. Вона мусіла би являтися репрезентантом Росії, мусіла би промовлять від імени своєї знищеної, вимираючої батьківщини. А спитати, чого вони хотять й чого домагаються? Чи знайшли вони спільні слова, хоч тепер після руїни їх країни? Маємо десятки гуртків, фракцій й груп, розбитих, распорошених, розеднаних й дезорієнтованих. Всі вони не хотять большевизму. Але чого хотять на місце його — Врангеля, Мілюкова чи Миколу Миколаєвича? Чужої інтервенції чи народнього повстання? Установчих зборів чи військової диктатури? Вони того не знають самі. Кожда група має свій рецепт порятунку. Для кожної фракції друга являється ворогом трохи меншим, як большевики. Й тут, на еміграції, як там, за совітським кордоном, являємось свідками того розкладу, який доводить повне банкруцтво російської інтелігенції. Це — банкруцтво інтелігенції, банкруцтво повне й остаточне, яке є симптомом її вмірання, як такої, являється явищем цілком закономірним й неминучим, явищем, яке стоїть в звязку з усією попередньою історією російської інтелігенції.

Ми зазначили ті специфічні умови, в наслідок яких могла існувати російська інтелігенція, як група надкласова; ми підкреслили ту кризу, яку стала переживати російська інтелігенція з поширенням розвитку класових антагонізмів в Росії. Природно при цих обставинах, що революція, під час якої класові антагонізми

досягають максимального напруження й загострення, цю кризу поширила й поглибила, що вона інтелігенцію, як проміжноточну групу, цілком викреслила з рахунків. Теперішній крах й теперішнє банкруцтво інтелігенції являються закономірними і неминучими; вона поділяє долю всіх тих соціальних груп, які усуваються із життя ходом громадського розвитку.

Було би даремним думати, що можуть скластись в Росії такі умови і обставини, коли теперішня збанкрутована інтелігенція знову може зайняти свої давні позиції. Ці позиції втрачено вже цілком й вповні. Коли суджено Росії відродитися після сучасної руїни, то процес цього відродження після сучасного періоду загострених класових антагонізмів ні в яким разі не буде процесом, коли міжкласові відносини здобудуть той примітивний і неясний характер, який вони мали в дореволюційній Росії. Мусить висунутись певна творча класа, активна й свідомо своїх завдань, інтереси якої будуть для даного моменту тотожні з інтересами нації й ця класа візьме в свої руки владу й відбудує державу по своєму образу й подобию. Як що відродження Росії наступить, як що там заховались творчі сили, то правдоподібно, що цією групою буде селянство. Класі, активній й свідомій своїх завдань, ніколи не може бути по дорозі з російською інтелігенцією дореволюційного типу, з її надкласовістю й міжкласовістю, з її абстрактністю й одірваністю од практики, з її неумінням пристосуватись до конкретних потреб даної класи. Не може бути по дорозі й ця класа мусить утворити свою нову інтелігенцію, яка зі старою буде мати так же мало спільного, як мало спільного будуть мати відносини, що укладуться в майбутній Росії з відносинами Росії дореволюційних часів. Не могло би в майбутньому знайтись місця для російської інтелігенції навіть в тім резі, коли би вона за часи революції не розгубила так безпорадно весь свій ідейний багаж, коли би заховала хоч вигляд організованої групи. А при теперішньому становищі навіть при бажанні використати інтелігенцію й вернуть їй всі давні права й привілеї де шукать її? В большевицьких комісаріятах чи серед недобитків армії Врангеля? На базарах поміж дрібними спекулянтами по містах Росії чи по шантанах Берліну? Аджеж вся російська інтелігенція належить тепер до бувших людей в тому чи іншому розумінні й повороту до старого для неї нема й не може бути. Розуміється, при великій пильності й великому бажанні можна знайти де кілька осібняків, що гарно заховали старі прикмети й особливости. Але ці осібняки можуть придатися лише для музею, але не для того, щоб на підставі цих винятків мінять загальні висновки. А ці загальні висновки формулюються так: російська інтелігенція традиційного дореволюційного типу вже вмерла й сподіватись її воскресення нема жадних підстав.

IV.

Коли ми на попередніх сторінках зайнялись аналізом становища й перспектив російської інтелігенції, нами керував не лиш

теоретичний інтерес до цієї проблеми, мали на увазі ми також й певні практичні моменти. Серед нашого громадянства, в першу чергу серед галицької його частини, ще досі живуть і ширяться певного роду москвофільські настрої і симпатії. Ідейні вартости, утворені російською інтелігенцією в минулому, героїчні моменти в її попередній історії — все це приваблює увагу, примушує думати про можливі комбінації для майбутнього. Ці настрої і симпатії особливо ширяться в зв'язку з цілком законним й правильним розчаруванням широких громадських кол в можливості навіязання хоч якого небудь контакту з польським громадянством. Не маючи спільників й не покладаючись на власні сили, хочять знайти їх в росіянах. І для цих своїх, — ми би сказали, — упадочних настроїв знаходять певні аргументи в історії, в ідейних надбаннях російської інтелігенції.

Наш попередній аналіз мусів би показати, що ця симпатія й сентиментальна віра в російську інтелігенцію заснована на непорозумінні; її вважають реально-існуючою в той час, коли її, як певної соціальної групи, вже нема, й не буде, в той час, коли вона вже належить тільки до історії. О скільки москвофільські симпатії виходять з цих предположень, вони не мають під собою жадного реального ґрунту. Їх підстава є лише не цілком докладний й повний аналіз сучасних російських відносин, ствердження в російському житті тих фактів, які вже належать минулому.

Коли думки, висловлені в цій статті примусять наших сучасних москвофілів ще раз передумати і перевірити свої настрої, ті практичні цілі, які ми мали на увазі, будуть досягнені. Бо для громадянства, яке має так мало культурних сил, уявляє серйозну небезпеку, коли хоч в незначній його частині ми стрічаємось з тим, що *le mort saisit le vif*.

Володимир Самійленко.

Від чого люди лихі.

Я довго, довго міркував,
Чого то в світі стало,
Що так багато є людей,
А добрих з їх так мало,
Що вже не жди від їх добра,
А всякої напасти,
Що на'дного що вміє дати,
Є сто що вміють красти;
Чого ми бачим скрізь війну,
А не братерську спілку,
Чого ми любим пити кров
Ще більше ніж горілку.

Я зрозумів усе, як став
Святе письмо читати.
Щоб зрозуміти й ви могли,
Ось точні вам цитати:
„Створивши світ, подумав Бог
Про створення людини,
І от узяв, та й накопав
Пудів з чотири глини,
І замісивши з кізяком,
Як для обмазки хати,
Зліпив Адама й під тинок
Поставив просихати;
А як здалось, що він просох,
Дмхнув у нього душу;
Тоді в садок едемський свій
Пустив його під грушу“.

Як можна бачить вам із цих
Подробиць історичних,
У справі цій не обійшлось
Без помилок технічних.
Найперше, на що вжив Творець
Звичайну, жовту глину,
Коли він легко міг найти
Багато каолину.
По друге, глину з кізяком
Який гончар замісить?
Якби якийсь таке зробив,
Його б могли повісити.
Нарешті, необачне й те:
Вдихати дух у форму,
Не пропаливши на огні
Її як треба, в норму.
Адам розсохся вже, як ждав
Фабричної ще марки;
Тоді-ж із нього дух святий
Геть вилетів крізь шпарки;
Лишилися глина та кізяк
Основою людини,
Тому то люде по цей час
Не ліпші від скотини
І через те душа людська,
Від першої мінуты,
Не божеством, а кізяком
До віку буде тхнути.

Володимир Кузьмович.

I. Рисунок олівцем.

(З віконця теплушки).

Почування безрадности і стихійного жаху, в якім розум уступає місце інстинктові, а волю розбиває параліж, ми дістали в спадщині від печерного чоловіка. Він, уперше осяяний нечайною лискавкою і поражений гуркотом грому втратив панування над собою. І — безсилля перед стихією, побіч боязни темноти, завзяття в переслідуванні, — це приземі спомини, що нас звязують невидимою ниткою зі звірячими предками.

Та згодом їм (цим печерним почуванням) появився товариш: безвільна дрож обмерзіння.

Уявіть собі борикання потонувшого у гною клоаки... Прислухайте себе уявити собі голодний, худий кістяк матери, що глодже кість своєї дитини. У вас зродиться жах і — дрож обмерзіння.

Спробуйте далі, читати у мозку цієї матери, дивитись її очима, зрозуміти її бажання! Чи зможете? ні!

Бо це грань, де стикаються несамопитий регіт і тупий одчай, безмежний біль і звіряча розкіш. За межами людських слів і понять, царина безчленних звуків хижака, що впився пазурами в свою здобич.

* * *

Ми їхали довгою валкою вагонів через країну голодних. Сірі вози, обліпліні мов мухами сірими постатями, з землистосірими обличчями. І сірі, безкраї, необроблені поля. І сірі, олов'яні, осінні хмари. Все сіре. І воші сірі. В царстві Голоду державна краса — сіра.

І ще одно: вонь. Не така гостра, що спирає віддих. А якась нудка, млява, безвиразна, немов би... теж сіра. Вонь рідкого калу, з хорих, голодних жолудків.

* * *

Ось бічна вітка залізної дороги. Там скидують сміття і вуличну грязь і вона купами валяється біля шляху. Там ви й бачите тепер похилені постаті, що порпають слабими руками і жадібно забирають все, що дразнить ніздрі гнилю і падалю.

* * *

Чого це стоїть гурток людей біля вагону, де вносять усіх хорих і цих, що втратили силу рухатись?

Звідтіля викинули знов трупа (уже шостого сьогодні!), таж на це ніхто не зверта уваги.

А ось таки звернули.

Бо й випадок цікавий: поперек, на залізній шині, лежить труп жінки в лахміттях. Обличчя хтось прикрив шматом. Біля неї, з боку — кількамісячна дитина. Ще рухається і квилить слабоньким голосом. Шукає груди у трупа-матери...

Картина, що зуміла спинити й шукаючих падла...

II. „Ведут на расстрел.“

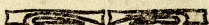
Наука закінчилась. Молодіж весело висипалась на вулицю і я з нею. Хвилюку затримались для гутірки. З усіх боків падали невмілі запити і дитинні сумніви, бо лекція зацікавила і подразнила уяву. Її кінцеві фрази (позичені) були: „Може бути настане хвиля, коли ми наші змисли заступимо електричними і опануємо час та простір, зв'язаний з нашою землею. Може бути, що чоловік, колись, вдираючись на верхівя Анд, захоче знати де його друг. Тоді він закличе електричним голосом: „друзе, де ти“? А його друг, в котрого буде електричне вухо, відповість; „я над Гангесом, стріляю тигрів“. Або й може бути, друг не відповість нічого і тоді чоловік знатиме, що його друг помер“.

Нараз бесіди втихли. Всі змішано повернули голови в один бік. Наші неелектричні очі побачили картину серед вулиці: двох музулман, з яких один ніс ца плечах другого, видно хорого, що не міг йти своїми силами; по однім боці чоловік з револьвером за поясом, що його вигляд був збентежений, засоромлений (новик у ремеслі), по другім командант, з револьвером у руці, яким потрясав з певною грацією, у такт своїм крокам; його погляд, нахабно-визиваючий, був устремлений в мене, що, здається, зростом виділявся з нашого гурту; за музулманами червоноармєєць з крісом на плечах.

„Ведут на расстрел“ — почулося шепотіння учня біля мене. З затаєним віддихом, у німій тиші ми дивились на нещасні жертви. У верхнього звисала голова, ноги. Долішній підбігав дрібненькими кроками, міцно випружуючи шию; його очі бігали швидко й несвідомо, немов у підстреленого звіря, уста скривились, наче до силуваного усміху. Командант — красивий парубок; з його статі йшла незбагнена, приковууюча сила.. Гіпноз?

З нашого гурту відділився один з молодих приклонників науки. Пішов дивитись.

Опісля розказував: „Привели. Здоровий викопав яму. Їм дозволили скинути халати, розстелити на землі і помолитись, для чого вони прикуchnули навколішки, до сходу.. Тоді командат приклав одному револьвер до плечей і вистрілив, опісля другому. Їх скинули в яму...“

Гуцули і гуцульське мистецтво.

Гуцулами називається невеличке гірське плем'я, що осіло у східних Карпатах, довкола найвисшого їх пасма, Чорногори, і тепер розділене аж поміж три держави, як колись, у XVIII столітті. Найбільша їх частина, що виносить коло дві третини усього племені, живе в Галичині, однаж третина розділена майже порівно поміж Буковину, окуповану Румунами, та Мараморошину, приналежну до Чехословаччини. Докладної статистики Гуцулів не маємо, та приблизне їх число може виносити коло 150.000 душ. У Галичині займають вони переважну частину косівського повіту, та частини печеніжинського і надвірнянського. Найвизначніші їх оселі тут: Жабе, Космач і Микуличин. На Буковині розселені головню в вижницькім повіті, а найвизначніші оселі Довгополь, Путилів, Сергії. В Марамороші живуть у двох повітах, тисянськім та торецькім, а найвизначніша їх оселя там — Ясіне.

Хто раз побував поміж Гуцулами, той завважав, що вони відрізняються від усіх інших українських племен і то не тільки типом, характером, одягом, мовою, але й звичаями та всім побутом. Через те представляють вони вдячне поле для учених дослідників, особливож для етнологів фольклористів, істориків літератури, культури й мистецтва, діалектологів і соціологів.

Завдяки неукраїнській назві, роблено зусилля вивести первістне походження Гуцулів¹⁾ від якогось чужого племені, що поволи засимілювалося і стало українське. Та відомий антрополог Федір Вовк виказав помірами²⁾, що вони представляють антропологічно далеко чистіший український тип, як котре небудь українське плем'я, осіле на рівнині. І се зовсім справедливо, бож сам терен стояв на перешкоді не тільки племінному перемішуванню, але й багато иншим чужим впливам.

Гуцули визначаються силою і гарною будовою тіла, свободою і легкістю рухів, енергією і витривалістю. Багато між ними є високого росту, а низького, як між Лемками, рідко де можна подибати. Не лише межі жінчинами, але й межі мущинами подибуються дуже гарні типи, з інтелігентним виразом лица. Необізнаний, дивлячись на них, може думати, що се інтелігенти, по-

¹⁾ Тепер майже загально прийнято в науці погляд, що назва Гуцул походить від румунського слова *huc* = розбійник і наростка *ul*, що додається до іменників, як Туркул (= Turc-ul, Турок), Нямцул (Niamc-ul, Німець) і ин. Гуцульщина, як недостатний, гористий закуток поміж трьома державами, була довгий час вигідним тереном для переховування опришків, тому назва могла легко перейти від них на ціле плем'я. В ніякім разі вона не давня і не має за собою великої традиції.

²⁾ Антропометричні дослідні українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. І. Гуцули. (Матеріяли до української етнології, т. X).

перебирані в гуцульський одяг. Та нужденне життя, яке мусять вести тепер Гуцули, через брак землі, заробітків страшний визиск і темноту, спричиняє, що вони швидко старіються, особлизо жінки, і поганіють.

Гуцули недовірливі до „шарапатока“ (панів), що шукають тільки наживи між ними, але пізнавши людину з доброго боку, стають незвичайно ширі, сердечні й гостинні та радо витають у себе прихожого у кожній порі дня. Вони честилюбиві і дуже вразливі на зневагу або кривду, похопні до сварки та до бійки і через те дуже багато процесуються. Та заразом вони дуже добродушні й богомільні і моляться не тільки встаючи й лягаючи, але й сідаючи до їди або вибираючись куди небудь у дорогу. Обходять із великою пошаною не тільки урочисті свята, як деінде, але й багато церковних (щоби лише громи не били, галюки не кусали і ин.), при чім виконують різні функції, що завівають давною стариною. З сього боку дуже цікаво познакомитися з тими гуцульськими обрядами, яких маємо докладні описи як: „Родини і хрестини“ П. Шекерика Доникового¹⁾; „Гуцульське весіле“ В. Ш. Хевича²⁾; „Похоронні звичаї й обряди“ А. Онишука, П. Шекерика Доникового й інших³⁾; „Як відбуваються коляди у Гуцулів“, П. Шекерика Доникового⁴⁾; крім того з віруваннями, як: „Матеріали до гуцульської демонології“⁵⁾ та „Народний календар“⁶⁾ А. Онишука, й інші ще. У всіх них пробиваються останки давньої віри з передхристиянських часів і вони такі багаті, що на їх основі можна реконструувати цілу тодішню релігійну систему.

Дуже мальовничий вид представляють Гуцули, коли в неділі та свята сходять гуртками з верхів до церкви. Їх барвисті одяги вповні гармонізують із білим, сніговим тлом верхів — зимою, і зеленим — весною чи літом. Ще красший вид представляє весільний похід, з музикою, особливо коли побираються молодята заможніших батьків і значна частина весільної дружини їде верхи на конях, співає і стріляє з пістолетів, а відголос розноситься на всі боки горами. Інший вид представляє похорон. На переді несе один Гуцул великий хрест, а за ним ідуть інші з хоругвами; далі їде священник на коні, а побіч нього йде дяк; за ними несуть на плечах трумну з тілом небіщика; за трумною йде родина й знакомі, а замикають похорон трембітарі, що на даний знак виграють на трембітах сумну, одностайну мелодію.

Гуцульський одяг достроєний вповні до розкішної природи Гуцульщини і як вона барвистий. Він легкий і короткий, щоби в нім зручно було перескакувати потоки, перелази, спинатися в гору, всідати на коня, кермувати сплавом і т. д. Переважають у нім барви: біла, чорна й червона, тому вже з далека впадають в очи. Укладані вони все гармонійно. Гуцули з уродження гордовиті і люблять похвалитися тим, що мають; тому то вони й такі

¹⁾ Матеріали до української етнології, т. XVIII. ²⁾ Тамже, т. V. ³⁾ Етнографічний Збірник, т. XXXI—XXXII. ⁴⁾ Тамже, т. XXXV. ⁵⁾ Матеріали до української етнології, т. XI. ⁶⁾ Тамже, т. XV.

вибагливі в одязі і в усяких прикрасах. Їх одяг, чи мужеський, чи жіночий, належав усе до найдорожших народніх одягів, і причинився немало до їх економічної руїни. Вони задовжувалися на нього легкодушно у лихварів, а ті пускали найліпші їх царинки на ліцитацію і самі на них осідали, випихаючи Гуцулів чим раз далі у верхи та роблячи з самостійних господарів наймитів і сільську голоту.

Гуцули любили все також забавитися і напитися в приємнім товаристві. Отсю слабу сторону підхопили швидко лихварі і розпивали їх, використовуючи всякими способами, аж доки не поробили з них нуждарів. Ніякої протиакції не можна було розвести з браку свідомої, прихильної народови інтелігенції. Отак обідніло заможне колись племя, а від вибуху світової війни нераз заглядав голод до гуцульських хат.

Загалом Гуцули не зазнавали ніколи опіки й прихильності ні від держави, ні від краю, ні від властей, як се діється по інших культурних країнах. Ніхто не журився ними, не старався піднести їх ні культурно, ні економічно. До нині нема на їх терені в Галичині ні одної чотироклясової школи народньої, тільки однокласові тай то або нечинні, або пообсаджувани ворожим до Гуцулів елементом, якому й не в думці розсаджувати між ними просвіту. Всі організаційні почини, переведені доси, роблені приватними українськими силами й заходами, тай то з усякими перешкодами з боку властей. Ось приміром тиф не вигасає від початку війни на Гуцульщині, люди гинуть, як мухи, а чи сим цікавиться хто? Сього року грасувала там сильна віспа — і знов майже ніякої публичної протиакції. Те саме з потерухою¹⁾, занесеною туди чужинцями, що перед війною майже вигасала, а тепер наново паношиться.

Відповідно до терену й клімату мусять улаштовувати Гуцули свій спосіб життя. Вони не рільники, як головна маса українського селянства. В високих горах нема куди вести рільної господарки. На тих невеличких кусниках землі, що надаються під упразу, сіють вони вправді й садять усякі роди збіжжя, аж до пшениці й кукурудзи включно, та то по такій горсточці, що се не може мати господарського значіння. Тільки картофля, капуста й бураки зароджуються так, що хто має засаджений відповідний кусень землі, не потребує купувати їх до нового урожаю. За те треба купувати все інше, а особливо кукурудзу, що є головною поживою Гуцула. Кукурудзянна страва є одначе млява і тому Гуцули уживають багато острих приправ, як: соли, перцю, чеснока, цибулі та сильної наперченої горівки зі значною домішкою фузлю. Через те саме приправляють вони собі спеціально тютюн (бакун), з якого дим такий острий, що де Гуцули курять, там непривичному чоловікові трудно висидіти.

Головне заняття Гуцулів — скотарство. Вони годують і випасають рогату худобу, коні й вівці, продають їх і з доходу

¹⁾ Сіфіліс.

удержують себе й оплачують податки. На особливу увагу заслу-гають тут їх коні, звані гуцуликами. Се мала порода коня, але для Гуцулів як сотворена. Гуцулики дуже сильні й виносливі, а в світовій війні в мілітарних кругах віддавано їм як найбільше-признання. Вони не боязкі, спокійні і так привчені ходити по ка-міністих стежках, що поки поставлять ногу, пробують перше, чи не зрушиться камінь з місця та не покотиться в долину. Удер-жати сю расу коний дуже бажана річ та доси ніхто тим не ці-кавиться.

Коло рогатої худоби не вміли Гуцули ходити так, як треба, і через те не мали з неї таких приходів, які могли би мати тим самим коштом при иншій господарці. Вони зовсім не будували для неї стаєн, тільки держали її літом і зимою, в погоду і в сло-ту чи заметіль під голим небом, або незахищеним піддашем. Че-рез те корови так мало давали молока, що західно-європейський господар не держав би їх і тижня у себе. Тай раси були вони миршавої. В останніх десятках літ почали появлятися вже й ра-сові корови. Окремі учителі господарства, хоч би й удержувані приватним коштом, повинні повчити Гуцулів, як плекати красшу породу коров та овець, як провадити поступову молочну госпо-дарку, як і чим справляти сіножати й полонини, як заакліматизо-вувати й які саме овочі та їх вихіснювати і т. и. Сим способом можна би значно поправити їх економічне положення.

Велике значіння для гуцульського господарства мають вівці, бо вони доставляють не тільки набілу (бриндзя, вурда, жентиця), але й вовни на сердаки, холошні, ліжники, шкіри на кожухи й киптарі, та мяса (на буженицю). Варта би випробувати, чи не вдалося би акліматизувати на Гуцульщині шляхотнійшої породи овець, попри звичайну галицьку.

Гуцули знамениті стрільці і відважні вояки, що вповні до-казали в недавній війні. Колись побіч скотарства займалися вони й ловецтвом у непроходимих тоді гуцульських лісах. Та їх давно обезоружено, а ловецький закон поставив край їх ловецькій штуці так само, як риболовлі риболовний закон. Нині з тих двох про-мислів не мають вони ніякої користи.

Гуцули також незвичайно зручні керманичі. Вони рубають зимою ліс і обдирають кору з дерев, опісля скочують або зво-зять приладжені ковбки над ріку і складають у „мигли“. Коли потепліє, збивають дерево в сплави („дараби“) і сплавляють долів рікою. Кождий керманич знає докладно ріку від її джерела аж до місця, деки провадить сплав. Він може вчислити всі за-крути, скали, кащиці (деревяні охорони берегів), гуки (водопа-ди), мости, всі підводні камені, що загрожують сплавам, усі мі-лини та знає, як виминати всякі небезпеки. Перед війною найма-лися Гуцули на лісові роботи не тільки у себе, на Гуцульщині, але вибиралися на Угорщину, до Босні, Семигороду, Румунії, а навіть Росії. Та як вони привязані до своїх гір і як люблять їх, видно з того, що на чужині все тужать за ними і стараються

як найскорше до них повернути, інакше попадають у ностальгію, а навіть у меланхолію (туск) та не раз накладають на себе руки.

Гуцули мають велике почуття краси і се проявляється в усім їх побуті. Вони люблять, щоб у них у хаті були прикрашені різьбою і сволók, і стіл, і скриня, і мисник; щоби в миснику стояли різьблені ложки та поливані миски й тарілки з барвними прикрасами; щоб на стінах у світлиці або коморі висіла багато прикрашена зброя: кріси, пістолі, топірці, келефи, ножі, далі: порошниці, ташки, ремені. Навіть такі річі, як посуда: коновки, дійниці, боклажки, шафлики, кубки, або куделі, кушки й ин. мають прикраси, коли не різьблені, то бодай випалювані. Деякі церкви гуцульські, як у Яворові, се малі музеї гуцульського мистецтва: павуки, хрести, свічники, трійці — прекрасно різьблені. А вже вибагливішого строю, як гуцульський, не стрінеється у иншого нашого племені. Сорочки, киптарі, кожухи, сердаки, череси, букурійки — усе те вишиване або інакше прикрашене; на капелюхах писані бляхи або гальони і трясучки; дівчата дбають дуже про фризурю та про упліт (волічки та стяжки); крім того носять начільця, ковтки, нашійники з металевих ретязів із хрестами та дукачами, згарди, різнобарвні пацьорки, гердани, перстені. І все те не занесене, куповане, лиш вироблюване на місци, самими Гуцулами й Гуцулками, передаване традиційно з покоління на покоління.

Загалом належить ствердити, що Гуцули незвичайно талановите плем'я і при инших обставинах, при якій-такій піддержці й опіці з боку краю чи держави, при піднесенню у них просвіти через закладання потрібних шкіл, а особливо хоч одної промислової школи, та піднесенню економічного стану, вони доставляли би для цілого краю знаменитих артистів: різьбарів, токарів, будівничих (вони й тепер, як самоуки будують не тільки дома й господарські будинки, але й мости, а навіть церкви!), слюсарів і мосяжників, гончарів, ткачів. Усі отсі галузи домашнього промислу розвинені у них дуже високо, хоч вони не віддаються їм постійно, тільки принагідно, головно зимовими місяцями. А що й Гуцулки обдаровані артистичним змислом, се видно не тільки з їх вишивок, але й з писанок, розсипаних по всіх більших музеях давньої Австро-Угорщини, й які вони що року „виписують“ перед Великоднем. Чи ж не шкода, що такі таланти марнуються, замість працювати на користь собі й на славу України?!

Дня 4 вересня 1922 р. заснувалася в Косові (гуцульській столиці) українська спілка „Гуцульське мистецтво“, яка поставила собі за задачу: 1) Консервувати, розвивати та розповсюджувати гуцульські мистецькі твори. 2) Організувати та підтримувати гуцульських артистів, доставляти їм потрібні матеріали, перебирати їх вироби, улаштовувати з них вистави та вишукувати для них місця збуту. 3) Збирати при своїх робітнях взірці і найкрасші вироби, які з часом могли би перейти на власність Українського Національного Музея. 4) Заснувати при своїх робітнях

школу артистичного гуцульського промислу в різних його галузях.

Отсі завдання спілки дуже гарні і зовсім не фантастичні та можуть мати далекосяглі наслідки, тільки вимагають значного вкладу. Гроша тепер не можна держати в касах, як перед війною, через його девалюацію, та вложений в підприємство, особливо промислове, він може добре опроцентуватися. І ось тут наші грошевиті люди мають нагоду зробити щось не тільки для себе через вклад значніших квот у підприємство, але й *pro publico bono*. Спілка представляється зовсім солідно. Між її членами є не тільки визначніші місцеві громадяне, як: адвокат д-р П. Рондяк, суддя Лаврівський, учитель Побігуший, парох о. Герасимович, міщанин Библюк, п. Стрийська, але й позамісцеві, як Могилянський з Коломиї й інші. До дирекції увійшли: кооператор Мих. Куриленко, суддя Лаврівський і Гелетович (junior). Спілка винаймила льокаль і відкрила на разі відділ ткацьких виробів (килимів, хідників, ліжників, обрусів) та вишивок (вишиває сорочки, блюзки, скатерти, серветки, подупки, жіночі торбинки, рушники, доріжки; виладжує цілі народні строї, гуцульські киптарі й торбинки. Взірці на výroбах і вишивках чисто народні, бо роблять їх звичайні робітники. Крім того має спілка на складі гуцульські вироби дерев'яні, м'сяжні й глиняні.

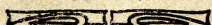
Українська суспільність повинна піддержати робітню численними замовленнями, бо ж кождий інтелігент схоче прикрасити свою хату артистичними виробами. Особливу увагу повинні звернути на робітню наші церкви та старатися хоч частинно наблизитися внутрішньою прикрасою до церкви в Яворові. Кождаж може мати в себе хоч один килим, кілька ліжників на застелювання підлоги перед вітварями, прегарно вишите церковне білле, напрестольний різьблений хрест, а заможніші й різьблений кивот, хоч один павук та кілька різьблених трійць і свічників. Тепер як раз добра пора для таких замовлень, бо гуцульські артисти можуть зимою віддатися цілковито сій праці. З замовленнями і з усякими іншими справами належить звертатися до спілки на адресу: Михайло Куриленко, директор „Гуцульського Мистецтва“, Косів (via Коломия), Східна Галичина.

Хто хотів би докладніше познайомитися з життям, побутом і поезією Гуцулів, той повинен крім згаданих повисше статей прочитати отсі важніші праці:

Володимир Шухевич, Гуцульщина, т. I — V (видання Наук. Тов. ім. Шевченка; вийшла також у польськiм перекладі). — *Д-р Юліян Целевич*, Опришки (чотири історичні студії в „Руській Історичній Бібліотеці“, т. XIX). — *В. Гнатюк*, Народні оповідання про опришків (Етногр. Збірник, т. XXVI) та „Народні оповідання про тютюнарів“ (Записки, т. 122) і „Причинки до пізнання Гуцульщини“ (Записки, т. 123 — 124). *А. Онищук*, Останки первісної культури у Гуцулів (Матеріали до української етнології, т. XV). — *Ф. Вовк*, Кавказ і Карпати (Науковий Збірник,

Львів, 1906). — Д-р З. Кузеля, Посиженіє і забави при мерци (Записки, т. 121—122).

З белетристики треба прочитати: Твори О. Ю. Федьковича (видання Наук. Тов. ім. Шевченка), особливож його оповідання. — Ів. Франка: „Петрії і Довбушуки“, „Як Юра Шикманюк брив Черемош“ і „Терен внозі“. — М. Коцюбинського: „Тіни забутих предків“. — Г. Хоткевича: „Камяна душа“. Всі отсі видання можна або купити, або знайти в кожній бібліотеці.

Вол. Дорошенко.

Тіням незабутніх...

За своє життя мені судилося пізнати й зблизитися з неодним із наших визначних людей — і от скільки їх уже покинуло нас: Б. Грінченко, М. Дмитріїв, В. Доманицький, Л. Жебуньов, М. Коцюбинський, П. Мирний, О. Русов, С. Хвостов, М. Янчук..

Якось не хочеться вірити, що їх уже нема, що не побачиш їх ніколи, не стиснеш дружню руку, не почуєш їх голосу!

А їх нема, давно вже нема...

Кожний із них по своєму потрудився для рідної землі, а не від одного з них можна булоб сподіватися й значно більшого, як би не суворі обставини життя або й передчасна смерть. Ми знаємо їх заслуги — вони записані в книзі нашого відродження, нашої народньої самосвідомости. Хоч, правда, не всі. Бо чиж можна підрахувати все те, що чинив їх особистий вплив, вплив їх індивідуальности, те все, що годі зважити, схопити, принотувати, обчислити, а що ділало непомітно, але повсякчасно? В людській діяльности, особливо діяльності громадянина й письменника, — або краще письменника-громадянина, бо хто з наших письменників не був, смів не бути громадянином? — той повсякчасний особистий вплив даної людини, її вдачі, її поглядів і роботи на оточення, на громаду багато значить. А в обставинах колишнього українського життя, поневільного, без рідної преси — сей особистий вплив мав аж надто велику вагу. В темряві нашого тодішнього життя сі люде світили як дороговкази й промінням своєї особистости освітлювали не одному з нас шлях, показуючи, „кудою йти“. Активні натури силоміць пхали, підштовхували тебе на сей шлях, м'яккі схиляли до нього свою м'яккістю, своєю ніжністю й благородством...

З усіх тих визначних Українців, яких довелося мені пізнати, а яких лиха доля здебільшого передчасно забрала від нас, дві людини були такі відмінні від себе, як бігуни протилежні. Се Грінченко й Коцюбинський. Інші наближалися до одного чи другого з них.

Ось Борис Дмитрович Грінченко. Енергичний, завзятий, незломний. Натура борця. Нетерпимий, неуступливий в обороні своєї думки, свого розуміння справи. З ним, говорили громадяне — і Чернігівці й Києане, — тяжко вжитися, тяжко мати діло. Бо він хотів би приказувати, а не коритися.

Знав я Грінченка в останнім, київським періоді його життя, коли він складав свій словарь української мови. Молодим студентом я завсіди заходив до нього, як тільки траплялося бувати в Києві. То привозив якийсь знадібок до словаря, то просто відвідував Бориса Дмитровича не тільки як заслуженого, а як і осо-

бисто гарного та цікавого чоловіка, що був у курсі всіх українських справ, надто літературних і взагалі книжних.

В хаті Грінченка панувала атмосфера праці — і то праці для України. Тут можна було навчитись і полюбити сю працю. І я ніколи не забуду тихої квартири Грінченків, милої їх родини й сеї атмосфери щоденної упертої праці, що в них панувала. Енергія й роботящість покійного мимоволі будила активність і охоту до такоїж самої невсипущої праці.

Але милий і приязний у себе вдома, був Борис Дмитрович не раз прикрим у громадських справах. Залізний і непохитний, не любив він підлягати. Був упертий у тім, що вважав за краще. І не легко було тоді з ним зговоритись. Памятаю, багато клопоту було з ним у осеці 1905 р., коли формувалася Українська Демократична Партія й велися переговори з Грінченком, щоб прилучити до неї й його гурт — так зв. Радикальну Партію.

Грінченкові було тісно в громаді. Про нього можна сказати словами одного персонажа з його повісти „Соняшний Промінь“: „Але-ж він не може робити в гурті — каже, що сам більше зробиш“.

Приятьель Грінченка — Коцюбинський — був цілковитою протилежністю йому.

Покійний Михайло Михайлович не був бойовою натурою. Се був мягкий, лагідний, делікатний чоловік. Особисто незвичайно гарний, можна сказати — привабливий. В високій мірі благородна й гуманна вдача його і погляди мимоволі притягали до його. Він був втілена духова краса і своєю особою прихилив чоловіка й до діла, котрому служив.

Він не був полководцем, не був войовником по натурі своїй, хоч і мусів бути, яко Українець та ще до того письменник, і громадським діячем. Але не був він гуртовий чоловік, хоч і з другої причини, ніж Грінченко. Активній натурі посліднього було тісно в гурті, в яких будь рямках, а Коцюбинський був за мягкий для гуртової роботи. Його мусіла разити грубість, брутальність, жорстокість юрби. Се був жрець краси й гуманности. Я не можу собі уявити Михайла Михайловича напр. на трибуні, як Грінченка. Для нього місце — храм природи, чудовий гай, прекрасні гори...

І він любив прекрасну природу й відчував її. Згадаймо його картини Криму, Капрі, Карпат! І як чисте прозоре повітря, як гарний краєвид, так гарна й чиста була душа сього чоловіка, сього небуденного поета.

Пізнав я Коцюбинського, вже будши на еміграції. В останніх роках перед смертю він улітку перебував у наших славних Карпатах, що манили його красою своєї природи й свого люду. І от у липні 1912 р. познайомивсь я з Михайлом Михайловичем у Криворівні, де він жив разом із Вол. Гнатюком.

Я перебував тих вакацій у Жабю і часто відвідував Криворівню, де мав кілька знайомих родин — Грушевських, Гнатюків,

Волянських. Сидячи на лавці над Черемошем, або в хаті, як не було погоди, чимало переговорили ми тоді з Коцюбинським.

І про його твори й про твори інших українських письменників і взагалі літературу. Він між іншим високо цинив Лесю Українку й дуже інтересувався критикою покійного М. Евшана, в яким бачив талановитого письменника.

І тимчасом, як Юрко один і другий — сини Гнатюка і Коцюбинського — хлюпалися в річці, ми з Михайлом Мих. (Коцюбинським) і Володимиром Мих. (Гнатюком) грілися на сонці й вели довгі розмови про всяку всячину.

І якось легко було бути з Коцюбинським, якось швидко на-в'язувалися нитки симпатії... Його благородна постать, з широким, відкритим чолом, тиха мова й ніжна вдача мимоволі чарували чоловіка. Він був тяжко хорий — безліч хоріб сприсяглося на його життя. А йому так хотілося жити, щоб творити... На жаль літо того року вдалося слотливе й не відіграло як слід хорого письменника. Зовсім недужим випровожали ми Михайла Михайловича з Криворівні.

Ще раз у тім самім році судилося мені стрінутися з Коцюбинським. Се було підчас похорону М. Лисенка у Києві. Користаючи з виїзду з Галичини численних українських делегацій на похорон славного музики, рішив я переїхатися incognito до Києва. Розуміється нелегально, на чужий пашпорт. Бувши в Києві, я відвідав там своїх приятелів. Був у покійного вже також Леоніда Миколаєвича Жебуньова, що теж слабував. Заходив і до Михайла Михайловича в його лікарню. Він страшенно змінився. Цілий був блідий, посивів.

Недуга мучила його страшенно. Він страждав безсонницею. Говорив тихо. Я більше дивився на вмираючого, бо видно було, що він не довго протягне.

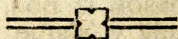
Серце стискалось, бачучи муки й відчуваючи неминучий кінець... Передо мною лежав уже не жилець сього світу, а недалекий гість Єлисейських лугів. І був прекрасний сей гість — якась неземна краса повивала його чоло...

Швидко по тім не стало Коцюбинського, але в душі моїй до віку житиме його благородний, прекрасний, одуховлений образ.

— — —

„Le style c'est l'homme“, кажуть Французи. Святі слова. Прочитайте Грінченка й Коцюбинського — і Ви й без моїх споминів зрозумієте їх удачу, побачите їх моральний образ. Один — різкий, активний, бойовий. Другий — м'який і ніжний.

Такими живуть вони і в моїй пам'яті. Світлі, незабутні постаті...

Д. Донцов.

Третя Росія.

„Третя, нова, свята Росія іде!“

Дм. Мережковський.
(„Царство Антихриста.“)

Наша інтелігенція все жила злудою. Не тою великою злудою-ідеалом, що наповняла волю екстазом релігійного шалу, лише злудою, що казала в кождім блукаючім вогні добачати провідну зірку, яка заведе нас до землі обітованої.

Спершу, за царата, такою „провідною зіркою“ була т. звана „друга Росія“, та „демократична“, „поступова“. „революційна“, яка мала настати по першій. Ся злуда тревала досить довго, на ній виховувалися цілі покоління, аж поки в криваві роки другої революції не переконалися, що все те, в що так гарячо вірилося були лиш — болотяні вогні... Але — *le roi est mort, vive le roi!* і ледви відвернулася наша інтелігенція від марева „другої Росії“, моментально угледіла на горизонті видиво — „третьої Росії“, в яку так само гарячо зачалося вірити як і в другу.

Чи та віра оправдана? — питання се уважаю за одно з найактуальніших під теперішню хвилю, бо повторяю мимо всього, — ся віра в „третю Росію“ залишиться ще довгий час одним з істотних моментів політичної ідеології нашої так мало стійної так мало виробленої інтелігенції.

Отже — „третя Росія“... Не розумію під сим ані якийсь політичний режим, ані якийсь соціальний уклад. Не привязую до сього такого великого значіння. Під новою, грядучою Росією розумію той новий тип людини і нації, який родиться на удобрених революційною кровію і гноєм просторах Росії. Який режим пануватиме в сій Росії — не знаю, як не знаю і того які форми соціально економічні життя там пануватимуть, але можемо вже знати який зміст віле нова, викована в огні революції московська *mentalité* — в сі форми. А тільки се і інтересує нас!

Помиляється той, хто братиме сю нову *mentalité* на карб свідомої творчої волі большевизму. Під сим оглядом історички дивуватимуться ще його імпотенції. Випиваючи одурюючу атмосферу, в якій виховувалася інтелігентська молодь за царата, писав колись А. Блок: „это — „полупросвѣщенные, или совсѣм „непросвѣщенные“ люди; слышали они развѣ только о том, что нахрюкали имъ в семьѣ и школѣ. Что нахрюкали, то и спрашивается:

„Слушайся папу и маму“.„Слушайся наставниковъ и почитай директора“. „Ябедничай на сквернихъ мальчишекъ“... „Будь услужливъ и угодливъ“. „Паче всего — Законъ Божій“. „Люби царя и отечество“. „Если не будеш исповѣдываться и причащаться, то сбавятъ за поведеніе“. „Замѣчай за товарищами, не читасть ли кто запрещенныхъ книгъ“... і т. д.¹⁾ Образ меньше більше точний системи, яка робила в царській Росії замість горожанина — невільника. Але хиба-ж большевицька система, що прийшла тій на зміну, хоч на одну іоту від неї різниться? Хиба вже не робить обов'язковим студювання комуністичного „закона Божія“? Хиба не приказує „любити“ — „соціалістическое отечество“? Хиба не вимагає „услужливости и угодливости“? Хиба там „ябедничество“ на інако думаючих, шпіонаж і провокація не введені систему? —

Точнісенько так, як і за царата! Отже коли я кажу про якусь нову Росію, про якийсь новий тип Москаля, що повстане в наслідок доконаної революції, то маю на увазі не свідомі зусилля большевизму, який під зглядом морально-суспільним жадних нових вартостей своїм підданам не „нахрюкаль“. Маю на увазі цілком щось інше: Той великий здвиг, який зайшов в індивідуальній і збірній психології Москаля під впливом революції і горожанської війни; тої горожанської війни, що її для утвердження своїх засад *volens-potens* підняли большевики. Бо „процес революції в його наслідках — як слушно зауважив один з видних „Смѣновѣховц“ів. — був „значно ширший і глибший, як його канонізована ідеологія“.²⁾

Що-ж се був за здвиг в московській психології, так характеристичний для нової, третьої Росії, що вже родиться в муках червоного террору?

Щоб уникнути закиду довільного толковання відповім на се словами самих Москалів на сю тему, застерігаючи собі тільки саму оцінку зявища.

Отже збірник „Смѣна вѣх³⁾ — нове „вірую“ інтелігенції, що погодилася з совітським ладом, додає сей здвиг в величезному зрості державної, національної, економічної і соціальної свідомости народних мас в Росії за час революції“ (ст. Лукянова). Далі, в тім, що Росіяне „силою подій змушені були позбутися своєї московської безжурности, і надії, що хтось, десь, щось за нас зробить“. Поставлені на краю проваля і кожний пересічний Москаль, і ціла нація мусіли „самі шукати виходу, думати, пристосовуватися.. або згинуть“. Цілим своїм суспільним-державним устроєм досі був змушений Москаль ходити „на помочах“. Держава приписувала йому що він має робити, як думати і навіть як вбиратися, уніформуючи не тільки військо і урядників,

¹⁾ Ал. Блок — Росія и интеллигенція. Изд. Окно, Берлин ст. 20—21.

²⁾ Проф. Н. Устрялов — Въ борбѣ за Росію“ Изд. „Окно“, Харбинъ 1920.

³⁾ „Смѣни вѣх“ Прага, Липень 1921.

але й гімназисток, учителів, студентів і „дворян“. Про нього дба-ли і, не журючися нічим, він впав в обломовську спячку. По ре-волюції, „вперше в величезних розмірах збуджено в сплячих ма-сах здоровий інстинкт самозбереження“, а разом з тим зачалось і радикальне переформовання московської національної вдачі (ст. С. Чахотіна „До Каносси!“).

Сі самі думки ще яснійше виражені в часописі „смѣновѣхови-ів“. В статі „Чумазый“ или „хам“ (?) питається автор: „що бу-ло характеристичним для Росії ще якихсь п'ять років тому?... безпробудний сон народних мас... Війни приходили одна по одній... заключувалися союзи з іншими державами, Росія вкри-валася сіткою залізничних шляхів, запроваджувалася парламентар-на система“... але московський народ спав. „Його гонили мільона-ми на війну... гнітили... ошукували, окрадали.“ а він мовчав! Маси „подавалися туди, куди їх штовхали, сонливо стояли в без-конечних „хвостах“... І не було сили збудити їх... Що могло вря-тувати Росію від сего сну, питається автор. Що потрібно було щоби Росія стала нацією? — і відповідає: потрібно було „кождій одиниці московських мас стати індивідуумом, стати особистістю, з власною волею, з інтересом до життя, з хотінням боротися... І се сталося. Се чудо жовтневої революції... се є її головна ознака, головна заслуга... Переживши всі страхиття горо-жанської війни,... яка не ошадила жадного ведмежого закутка, кождий Москаль прокинувся, розглянувся і, бачучи навкруги во-гонь кинувся рятуватися, шукати виходу,... ломити там, де не можна було перейти... В протязі сеї боротьби за життя він зро-зумів і вбрав в себе цілою своєю масою дві правди: першу — право життя лиш для того, хто ділає, хто шукає, хто працює, і дру-гу: — в єності сила... Що ся боротьба за життя прийме такі форми, можна і треба було сподіватися: найбільш культурний чоловік якого придусить завалена кам'яниця, вискочить звідтам, рятуючись, не у фразі і білих рукавичках, а весь покалічений, обшарпаний, в кровавих лахмітях. Тому й московський нарід „пре“ тепер в образі „чумазого“ — іншим він і бути не міг... Але вже сам факт, що він „пре“ що тепер скрізь вирує життя... ось потішаю-чий сімptom, ось запорука світлої будучини Росії“... Особливо тішить автора факт, що тип піоніра нової Росії се тип „шорст-кий“, „американізований“; що він приносить з собою в життя „жорстокість“ і „жадібність“. Бо „жадібність“ се прояв певного напруження енергії; отже свідоцтво того, що атмосфера ро-сійського життя тепер міцно пересичена енергією. А се — най-ціннійше, бо „енергія є виразом напруження волі, а де є воля там є звичайно і осягнення“.

Подібних витягів можна булоб навести ще, але й зроблених вистане. Всі вони говорять про одне — про те, що(проти навіть волі большевиків, яких цілю є дусити всі прояви індивідуалізму і са-модіяльності) — обставини поставили кожного Москаля з осібно

і всіх, яко нарід перед ділемою: або згинуті, або напружити свою волю до скрайних границь можливого. В області індивідуальної психології се створило новий тип людини-хижака, так далекого від типу Обломова, в області психології народної — новий тип нації, свідомої своїх цілей, неперемінливої в средствах до досягнення. Се була величезна зміна. Давнішнє за московський нарід думав Кремль або Зимовий палац вони журилися „собиранієм земель“; нарід їх політики не розумів, а в лиці своєї інтелігенції сю політику часто ганив; ліберали нераз протестували проти заборчої політики Петербургу в Фінляндії і Польщі, посиляли привітальні телеграми Мікадо з приводу поразки російських військ в Манжурії, і взагалі не виявляли — аж до останніх часів ніякого розуміння до ідеї російського імперіялізму. Російський нарід (як свідомо своїх цілей і нація) в спокійнім посіданю награваного давно відзвичаївся від боротьби. Традиції боротьби з усякими сепаратизмами жили лише в палацових архивах і в головах державних мужів — нарід їх не мав, і в сепаратизм не вірив, відділений сотками років від часу коли Петро і Катерина збивали до купи свою імперію. Революція поставила його лицем до лица з страшною небезпекою національних борб і розпаду імперії. Московському народові довелося наново перевести процес підбиття „окраїн“. і в сім процесі зрозумів він на що вони йому потрібні; в сій боротьбі навчився він більше активно любити свою вітчизну і вилічився від рештків наївної сентиментальности в політиці. Відтепер в нього не знайдуть вже послуху ніякі ліберальні теорії про „самовизначення націй“. Відтепер він знає, що підставою всякого націоналізму є сила і сю силу свідомо вже плекатиме. Від тепер в цілій своїй масі зрозумів московський нарід те, що досі знали лише Москва і Петербург: що український національний рух, в усіх своїх проявах, засадничо ворожий російській державности. Шляхом агітації (проти українського „куркуля“ проти „жовтоблакитників“, „акул антантського імперіялізму“, за загарбанням українського збіжжя й вугля) втягнуто російські маси народні в процес державно-імперського будівництва як свідому своїх цілей і силу, як активний елемент. Від тепер сі маси доцільно й активно, не лиш як знярядя, прямуватимуть до ослаблення або й знищення українського сепаратизму з жорстокою упертістю народу, що стає нацією, свідомою своїх задач. Одним словом, по большевицьким перевороті зміниться в Росії незвичайно той суспільний націоналізм що повстав за часів першої революції і який характеристичний для західно-європейського життя (а спеціально для сусідів Галичан); націоналізм народу, де не тільки уряд, а й остатній урядовець, поштовець, жовнір, священик, судя, присяглий — є чинним комбатантом задивленим в одну мету, позбавленим всяких сентиментів, жорстоким і відважним...

Від тепер типи, плекані колись російською літературою відходять поволі в минуле, з їх моральною імпотенцією, мрій-

ництва, нездібністю до активної боротьби, всі сі балакуни Чацькі, гоголівські мертві душі, тургенівські Гамлети, ідіоти та епілептики Достоевського, толстовські Іванушки Дурачки... На їх місце прийдуть всі сі поки що некультурні й дикі Єренбурги, Єссеніни Маяковські, Блокі, про яких можна сказати, що вони ще не знають гаразд чого вони хочуть, але того, що вони хочуть, вони д у же хочуть; пророки нового Євангелія, для яких „жити варто тільки так, щоб ставляти вимоги до життя, все або нічого; ждати нежданого, вірити в те, чого нема на світі“ (Блок); які виводять „на паперти“ свій „червоний канкан“ і які „похабную напись заборную“ обирають в священний псалом“ (Маяковский).¹⁾

Сим людям, зродженим новою добою, можна було закинути все, лише не брак енергії і волі: диспутувати з ними в кождім разі буде річню безпредметовою...

Що сказано про інтелігенцію, дасться сказати і про маси. На зміну тупого „народа-страстотерпца“, народа „сброй скопинки“ приходять інші, який є після слів Горкого „пасивний, але жорстокий, коли до його рук попадає влада; який застрашаючо невражливий на впливи гуманізма і культури“, якого „найбільш видатною рисою“ є жорстокість²⁾. На зміну контр-національної інтелігенції і а-національного народу прийде свідома нація. Се власне вона „пре“ тепер на нас, сей повний „напруженої енергії“, „жорстокий і жадібний“ московський націоналізм.

Повторяю се не є заслуга большевизму, але — наслідки горожанської війни, якої не розпочати большевики не могли. Сю свою бурливу і жорстоку енергію і сей свій горячий патріотизм увілють нові московські маси і в ті форми політичні, в які уложилось життя „нової Росії“...

Що можемо від сего сподіватися ми? Розуміється загострення національної боротьби. Але не лише се. Він принесе й щось позитивного. Він знищить в нас той вегетерянський націоналізм, якому масмо завдячувати всі наші дотеперішні невдачі. Знищить „поступове“ крєтинство, що вирікалося Кр и м у, роздавало „національно-персональні автономії“, ширило віру в „велику російську культуру“; що думало добитись всього переговорами, боялися як вогню „шовінізму“ і розпутання національних пристрастей робило революції в білих рукавичках, апелювало до різних „ліг“ і „союзів народів“; що боялося зрадити „принципи“ і „демократію“ навіть в момент найбільш напруженої боротьби коли залізна карність і підпорядкування одному наказу — є конечністю; крєтинство, яке кождий виступ міряє шансами моментального успіху, яке не знало „краси змагання хоч і без надії“, яке давно згубило всежеручий вогонь непереможної віри в свою велику справу.

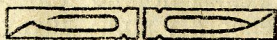
Коли ся „третя Росія“ знищить в нас се крєтинство, якому завдячуємо всі наші неуспіхи; коли викличе в нас реакцію, рівнорядну і рівносильну до акції, коли наці націоналізм набере

¹⁾ Ф. Иванов „Красный Парнасъ литер. крит. очерки Берлин 1922.

²⁾ Стаття Горкого в Нов. Жизнь, 18 мая 1917 р в парижських „Ecrits nouveaux“.

щось з маняцтва Катона з його „Картагеною“, з патріотичного безтіяльства Маккіявелі і з жорстокости переможця Ірляндії — Кромвеля — будемо з вдячністю згадувати жовтень року Божого 1917-го...

Бо коли хочемо жити яко нація, мусимо вилічитися від до-теперішньої моральної прострації та імпотенції якимиб то не було средствами: *Quod medicamenta non sanant ferrum sanat, quod ferrum non sanat, ignis sanat.*

Катря Гриневичеви.

Шестикрилець.

В кождім серці розкинулася горілиць утома. Не так утома, як вечірня насолода світлим днем, величавим, одновляючим пережиттям. Зов дзвонів, грюкіт колісся, погейкування виснаженого степовим вихром юнацтва, рев добичних стад, дикий клекіт половецької череди гнаної вперед витязів ударами копія, живловий лик товпи, схвильованої шипотом незрівняного вражіння, дурманом хвилі, розколихували Галич від досвітка аж по вечір, зелений як финифта, весь в іскрах, піснях і росах...

Там, де дугою обгинаються борове, повз княжий замок, двічі обведений твердю, із трьох сторін захищений водами Лукви, плигали як раз останні сотні дружинників на баских конях, серед блиску дорогих покрас, у чорняві списів, хвилюючих ніби очерет в завивнім вітрі. Недвижні постати вартових з десницею на рога-тині виростали верх заборолла як залізнi відливи, — вони стрічали побідників щонайбільшою войовницькою шаною: мов у крицю закутим, гордовитим мовчанням. За те-ж ціле узгір'я аж під тлиб ровів, Бабин торг, ще й передмістя, доки сягало око, обліпило чернолюддя пасмужно-жовтим китягом, ніби рій бжіл липову гіляку.

Гамір ішов немовби томний вже і стишений у собі; один по однім усхушли дзвони, ще тільки благовісник з собора святого Пантелеймона розсипував куриво вітхненного гимну, та й його пісня у якійсь хвилі заломилася у своєму пориві і змовкла самотою.

Нахилилася сутінь, повіяло тихим леготом, з бурі красок остався тільки сивий пил, що не хотів опати на лиснючі води потоків і простерся плахтою над осоками великої поріччини.

Ще високий, проникливий крик з просторів, від рудавин приспаних лотачем, кудою племя смерде погнало на ніч босоногого Половчина, — ще шум відпливаючої метушні вздовж вулиць та площ Галича і над вродливою долиною розснулася знемога...

Князь Роман у gridні свій сів, — пас лицарський на долівці валяється, обіч фряжський меч з зловіщою смугою, з рожевим вогнем на смертоноснім заломі вістря. Закурена кирея і на-трудник з мідяних спіраль жбухнені через осліні.

У стольному кріслі широко розкинувся Мстиславич. Емблема самодержця, круг із золотої бляхи, протягтий наскіс трираменним хрестом, блимає тускло над чорним чубом Шестикрильця. Стопи в сафянових копитцях, сшитих на підшві бронзовим дротом недбайливо витягнув на долівці, гей би в лісі, проти димного багаття.

Він-іно що віднаходив себе у відривчастім стукоті над бровами, у відщепках боєвих звидінь, у стоязикам гомоні пере-

житого. Розколихані на непроглядних просторах думки носив бурний пал побідника, хоч чвара з Рюриком, по дорозі з походу, стара зарва о Торчеськ, жінчине придане, коштувала сили і не давала забути себе. В страхливому душевному двобою на квітчастих канівських горах мусів вийти переможцем і... велів тестя постригти силою та заперти в монастир, в лісову пастку, де крізь граніт келій капотять сонливі сльози вічних жереловищ, а на дверях неперекупний воротар, гроза імени самодержця.

Так, — віднятий собі Торчеськ він заплатив двічі твердим ударом: княгиню, що виїхала в Київ стрічати його хвалу, мало не в одних рубях велів гнати батькови під поріг і ще далі в чернечий затвір, глухе дупло видубицької пуші, де з під кропив і блёкоту позіхає челюсть підземного храму. До смерти бути її там, обсміяній, окраденій з шовкових кіс, із спілих втіх жіночого літа!

Обтрусив ховзку дроз: з перської хусти, простеленої верх ставника з многосвітlichem, наливув спомин... В сутінках минулого віднайшов лагідно схиле рамя Рюриківни, звабливу лінію щії під рісками голубої завої, ухо з рум'яним світлом від потрійних рубінових терез. Бачив її із-за стулених пальців над бровами, як загорнена в темінь чернечих риз, струнка, соколоока, з местними устами, накликає на нього хмару злосмрадних Ефіопів з крилами лилика, втуленими цупко під волохаті рамена... Як шепочеться по дебрах круг монастирських стін з червонокопитими дяволами, або зойком-перелетою стрибає по черездорожах разом з вихром, що свище у її пахучім волоссю...

О, як дратувала його неодолима влада Таємного, над ним, насильником!

Пісок котився з одної чаші у другу, бояри стояли в шанобі біля дверей, в чорних мятлях, чорних клобуках, а все князеві думці.

— Молеве поїдають ризи, а чоловіка печаль, — говорив їд сусіду догадливо звівши брови, господар на Пятиборах, по третій раз удовий, Ігор Молибожич.

В сю мить долетів з хоромів стишений голос володаревої доньки, Федори. Стелила словами, як раннім теплом по лані, ще й смугою ярої свічі, що її заслонювала перед продувом, уста в червоне сердечко витяті, голова відхилена взад вагою кіс, що звилися золотим шоломом під жіноцьким наголовником, в мережеві.

Оповідала комусь-то обіч:

— Я у мамі як квітка собі гойдалася, а тепер молодости моєї ніде не видно...

Зашуміла на порозі рутьмана камка, зацоркотіла силянка на шиї з темною впадинкою: княгиня з поклоном розсвічувала нічне кандило богам, у вдяці за поворот отсього грозовитого мовчана, розкиненого мов у лісі, перед ватрою, димною...

За княгинею, як тінь за сонцем майнув по gridні стрункий Ізбийгнів, молодший син Славна Витановича, князева права рука в бою, смільчак і світовид...

Молода жінка не скоро розсвічувала плаваючу в оливі шерстяну плетінку:

— Не прикажете чого, господине отче, закім відійду? — кинула розсіяно.

Тужливі, ласі, люті очі поплелися на вколішках за скиптром її краси. Якийсь завидь-завидько з гнівною застановою пошепки притакнув тій поранній вроді словами, що їх давно вже обносили чередарі поміж медульку і чорнобривець:

— У Волиночки коса з золотого волоса, цілий бір освітила...

Ізбийгнів Витанович глянув довкола як сонний, але від щастя не сказав ні слова.

Рухом руки відповів Мстиславич: не хоче нічого від неї, неважної, полохливої, як крапчате сонічко, що покладене на долоні вдає смерть. Йому інакше треба облегчити неспокійне серце: стоптати когось, що високо носить голову і за трапезою сідає одеснуо.

— Покличте Дарославича!

Зашепотіли страхливо: перед рундуком знявся бистрий туліт, Навойко з Васючина погнав стрімголов. Он-он, кінь з листовими вушками летить по круглім схиллю дороги, ніби змії від подуву невидимих крил...

А глиб неба визорювалася сліпуче, в гилявій орішині соловій переліткова любовне намисто — та понад антифон його тут-ти стелився печальний лемент рабів:

— О, Азгулуй!

— Що се за гамір, тіуне?

— Се, господине мій, Добриня загнав твоїх Половчан на старе кладовище. Дарма, що самі господиничі, спорягь над ватрою як недолітки. Один тільки старцун-добряга між ними, Анбал, таревської княгині пістун...

Князь лопотливо двигнувся з місця, добув із за пазухи звиток пергамену обвішаний печатками з зеленої живиці, поклав його край стола і накрив опухом своєї шапки. Позіхнув, блиснувши хижою біллю зубів, і з силою підтягнув в гору квадратне вікно, три раз по три шибки.

Огнище, що горіло у віддалі ніби кривавий маяк на тлі нічного краєвиду, з яркою виразністю очертувало майдан, колишнє кладовище з лагідними сугорбами витягненими густо попри себе, ні то пісчані нарви, висипані фуфелицею, ні то хвилі застигли серед вюнкого бігу...

Видно було, як грає іскрами смоляне пруття, як у курному попалі ватри сновигаються степові хижаци в жовтих мов шафран опанчах накинутих на брудні руби, в подертих ремінних постолах, в обсмиканих тороках, що теліпалися за їхніми ногами, як гаддя... З під гостроверхих шапок нависали на сховані в глиб очі бродників пасмуги твердого ніби щеті волосся, з над випуклих, кровожадних губ опускалися до долу рідкі, руді уси, рухливі як у bestій.

Дехто сидів у задушливім мовчанні, руки вкруг колін — двох спорило від горя, готові до бійки — инший байдужно вишкря-

бував скипкою останки вечірного сочива з розгойданого над приском казана...

Троха остронь, повзла на вколішках молода половецька дівчина, блискуча як місяць, в уплітках схожих на течійки крові. Нарі, стрункі руки її мнялися у такому нестерпному стражданню, аж уся вона мов живий янтар перегибалася страстно, люто, під цвяханням жажливої печалі, ніби в димах і вогню нашіптувала щось одними рухами мстивим ідолам степу, гуляйполя...

Анбал, окутаний з головою смугастим веретищем як Хозар в день свята, раз-у-раз клав безпомічну руку на плече дівчини і воно здригувалось під нею, хистке з нагла як трепета. Роздертий рукав згрібної сорочки звисав з під тугого парчевого кабата з дивовижно розшитими на малих грудях бичачими головами, знаменем таревських княжат і коли вона валялася в отих ханських лудах серед пилу і роси, серце Анбала щеміло милосердям без сліз, як серце собаки.

— О, Азгулуй! — шально ридала Половчанка, проти неба залитого сріблом і тишою.

— Се Чіта, таревського коліна княгиня — пояснив із-за плечий Федори як тінь за сонцем, Ізбийгнів Витанович. — Брат її, Азгулуй сьогодні від Ратборового меча смерті пожив. В очереті ззаду на тисяцького наскочив і за горло... Полчні люди надбігли, одоліли... О Чіту річ ішла...

Роса падала на добичний хлам, звалений купою перед вікнами у довгих як вежі тінях модрини. Вогким світлом виблискували тонковолосі футра, збруя, церковні поліканделі, ханські ризи в прах розбитих поколінь Токсобичів, Урусовичів, Багубарсовичів... Знамена сих могутніх недавно родів пишались у місячному сяйві безграмотною хвалою варварського орнаменту, облинялим шовком краски індиго, розтопленим в сріблі, за яким степовики кралися під Царгород, або злітали галичню на каравани Гречників серед степів Поросся.

— Вели сховати добич у прибік, тіуне! — дбайливо розпорядив князь. — Роса припаде збрую. А сю-он криву ножаку з рукоятію в елефантині повісиш над моїм одром про потребу, ге... ге..., про хвилю пригожу!..

Розкрячений, глядів просто в лице боярам і сміявся широкими вигуками, як той вихор полонинський над безоднею. Вчинилось зябно вкруг нього...

Але... шум у дверях: Дарославич. Бояри в чорних мятлях, чорних клобуках, а все князеві думці, раді-б на розтіч. Попід налавники, по углах, приспаних тьмою чуває щось несамовите.

На зустріч господину в земному поклоні подався намісник Галича. Світло мав з боку, то із всього обличчя видно було лиш чорні глибини очей, відмічені трикутниками. Губи оживлені наляканим усміхом теж пірнули в тінь. За те зухвало розблисли вилиці і подане вперед підборіддя.

Намісник дожидав хвилю першого слова володаря, коли-ж все кругом заковязло ніби в липку, осінню стужу, зібрався в собі, опер потемнілу руку на мечеві і з вправою став виводити благо-

уханну річ. Дав вислів радості, що Галич, витаючи сьогодні свого вибранця у величї й славі, збув довгомісячної смуги за ним, печаливим керманичем держави, її щитом, силою богоданною. Дякував від імени міста і землі за сяйво могутності, що ним витязь уклав імя бойкого народу, за славу, про яку йде гордий гомін у всечуйній Пісні.

Почерез дими мирри, що кучерявилися над словами боярина князь впялив в нього свої студені очі з кривим посміхом:

— Рюрику київському ізза стінки у видубицькому монастирі також похвали співають! — кинув зловіще.

Дарославич замнявся, але зараз-же пірнув на ново в нероз'яснену нічим глиб душі володаря. Звів свою річ до власної відданости династії, згадав обходом свої жертви... Поміж його збентежені слова вплітав свій спів цвіркун, веселий поселянин терема.

— Прихилля, кажеш, боярине? Ге-ге! Твоє д'мені прихилля! — мов списом штовхнув його у груди ярий, аж хриплий визов Мстиславича. — Ти-б радий, щоб я, як перяславські князі, сидів на осьмому столі від ранка до обіда, ти-б радий...

Не докінчив, вхопив з під шапки хартію писану з зеленими печатями, з силою жбухнув нею в лице боярину і піджмурком, як пард став розглядати оголошену, зібгану постать обіч... Жорстокі тіні шмигали по княжім чолі, жорстоко палили ся очі... Одним кутом спечених вихрами губ Шестикрильця сховнувся сміх безконечної погорди.

Скаун, раб твій, місто Ігоревичу, мені се письмо приніс... Печать та сама, що на твоєму третьому перстні, а?

Звернувся до лисого думця, з сивими жмутками по плечу:

— Тиуне, три гривни, ціну раба виплатити посадниковій удові.

Відвернуся зневажливо і сів на ослін розв'язувати понівечені дорогого копитця...

А Дарославич прикований до місця якоюсь особливою задумою, мовби у перве помічав грозу князевих черт: потемніле від бурної жаги обличча, дикі, голубі очі, ніс високий та рівний ніби з криці, вус тонкий як бров.

У якусь мить він рвонув застіжною сорочки, як чоловік що душиться, хотів звалитися з ніг, але його піддержали, — так безучасно, як придержується мерця, нім вкриють його звертком паполоми. Відтак вивели окаянного в хороми, не далі. Там став він товкти собою як лилик з одної стіни об другу...

Кінь лишений собі ніс намісника крутістю вулиць поглухлих, ніби старий сад опівночі, пролітав попри завітчані чорними мальвами міщанські хати, зубаті частоколи укріплених боярських хуторів, монастирські стіни з трухлими визерунками святців, кладовища кинені до ніг ветхим церквам, з глибоко втоптаними вниз сходами, де як анфракс над дверми притворів горіло маленьке оливне світельце...

Дарославич держав в руках поводі, але не знав про се. Він минався від проймаючого вражіння: в просторі, все однако-

вім, плигала за ним безшелесна, уріклива тінь і він чув її по прискові вздовж пліч, по смертельній тузі півживого серця.

Йому хотілося кричати з гидоти дикою голосьбою до ніг Чорнобога, господаря челюстий та пущі, щоб кинув на шлях сей скельне урвище, дебру непрохідну, або спотворені померком верби пустив тічною з припон під ноги Невловимому...

— Три гривни, ціну раба...

Кинув собою навзак від громового спогаду і в сю-ж мить забув світ, погоню, самого себе. Обман-край, поле пусте і наге, забуте зорями і росою розкинулося перед його душею ніби в сумерках прокляття. На ньому сірим зломом ляг камінь-самітник... Он-де черства вижолобина, у якій застряг він вагою наглого упадку. Відки так боляче знає він її, сю трагічну яму?

Чув себе нагим, ніби жбухненим в пустелю бурунами давно прогомонілих вод. Омряк зелених глибин хистким спомином то виринав, то гас... Він томився нестерпним жахом. Мерз.

У розмайрані і ласкавці, в росяних травках молодих простелилося густе Дніпрове побережа. Сизим куривом сповенилася ріка, жовті острови пісків і вилискливе, застигле плесо. Чутно було, як під урвищем щось шурхотить, жвьякає, булькоче, зовсім ніби нічю між неріст і слижі жирують шуки-ненаситці.

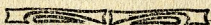
Кінь порскав подратовано в завалищах надрічної імлі, на лобі і шиї звіяти слабо блимав піт. Дарославич зсів, пішов хвилю обіч, відтак зупинився серед застанови — і мов приворожений закрутився на шляху.

— Перуне, Серцевидче... пролепетав півживими устами і схиливши голову на рамя, як серед сновидіння, хмільний з зачудовання та втоми, розкошланий, з очима вбитими в глиб черепа, йшов кудись і йшов...

Крок, яким пірнув в порожнечу, ніби вихром спохитнув черемхою, що виросла над стрімким узбіччям. Від удару вона подалася половиною віття, ще й корінням насильно вилузаним з землі і повисла так над трепетливим плюскотом там долі, над криком, роздзвоненим широко...

На далекім краю неба займався перший проблиск світання. Відвічні бори, наче військо велитів виринули з синяви нічного неба. Вставав молодий день, зелений як финифта, весь в іскрах, піснях, росах...

Пояснення менш зрозумілих слів: забороло — частокіл, фряжський — франконський, фуфелиця — метіль, згрібна — груба, (селянського виробу сорочка), полікандель — многосвітч, кандило — жертвенна лампа, елєфантина — слонова кість, анфракс — рубін, розмайран — розмарин, финифта — зелена емаль.

Проф. Іван Огієнко.

Причини повстання перших перекладів Письма Святого на українську мову.¹⁾

Початок перекладів книг церковних на українську мову припадає на XV-ий вік. Вже тоді, в XV віці виразно зазначилося велике бажання вірних мати хоч деякі церковні книжки, особливо ж Письмо Святе, на живій, зрозумілій мові. Так, в рукопису кінця XV-го віку, що зберігається в Публичній Бібліотеці в Петрограді, Q. I. 391, знаходимо переклади на українську мову так званої Никодимової Євангелії або Страстів Господніх, оповідання про трьох волхвів і життя св. Олексія чоловіка Божого²⁾.

На Вкраїні, з другої половини XV-го віку, помічається досить значний релігійний рух, що був викликаний єрессю т. зв. зжидоватілих. Зжидоватілі надавали велике значіння книгам Старого Завіту; перекладам церковно-словянським вони мало довіряли, тому почали самі перекладати ці книги просто з жидівських оригіналів на живу тодішню мову. Зжидоватілі хвалилися, що вони мають всі книги Св. Письма (повної збірки цих книг на Сході тоді ще не було); на жаль книги зжидоватілих до нас не дійшли, бо їх було ще вдавнину понищено, особливо при переслідуванні цієї єресі в Новгороді й Москві. Переклади зжидоватілих Мойсейового Пятикнижжя, книги Есфир і Псавтиря, що почасти дійшли до нас, мають справді виразні ознаки української мови. Зжидоватілі в більшості були людьми добре освіченими, перекладали для свого вжитку такі книжки, як льогіка, метафізика, космографія і т. інш. Безумовно, разом з іншими причинами, й вони теж спричинилися до повстання перших перекладів Св. Письма на народній мові в Литовсько Українській Державі. Особливо це треба сказати, знаючи, що й самі євреї в Литовсько-

¹⁾ Стаття ця є окремим розділом з більшої праці автора: „Переклади Письма Святого на українську мову“, що складається з трьох частин: I. Повстання перекладів на українську мову, II. Давні переклади XV—XVIII в., III. Нові переклади, XIX—XX вік. Щоб стаття, яку тут друкується, стала яснішою, наведу назви розділів з першої частини цієї книги: I. Давні переклади П. С. на різні мови, 2. Давня „руська мова“, 3. Народня мова в церковних книгах, 4. Причини повстання перших перекладів П. С. на українську мову, 5. Західний вплив на українські переклади П. С., 6. Франциск Скорина, 7. Реформаційний рух в Польщі і на Волині, 8. Католицька реакція, 9. Церковний рух на Вкраїні в XVI віці, 10. Мале знання церковно-словянської мови в XVI віці, 11. Волинь, як український культурний центр XVI-го віку і 12. Чому мова вкраїнська не стала мовою богослужбовою в XVI-м віці.

²⁾ Ці Страсті Христові видав Н. М. Тупиків під редакцією А. І. Соболівського в „Памятниках древней письменности и искусства“ 1901 р. Ч. 140. Мова цього рукопису зветься „західно-руською“.

Українській Державі легко й охоче вживали тодішньої офіційної канцелярської мови¹⁾, що в своїй основі була мовою українською.

На кінець XV-го віку треба віднести ще й писану півуставом Євангелію, що зберігається в Петрограді, в Публичній Бібліотеці, під ч. F. I. 17; мова цієї Євангелії має багато українських елементів.²⁾

Спеціальних своїх перекладів Письма Святого до XVI го віку ми не маємо; проте вже в XV віці виразно зазначилось загальне бажання мати більш зрозумілий текст Святих Книг. Виявилось це бажання перш надусе в так званих гльосах: на краях церковно-словянських рукописів книг Святого Письма почали поясняти незрозумілі слова живою народною мовою. Такі пояснення, чи гльоси, з'являються у нас з XV-го віку, і йдуть без перерви аж до XVIII-го століття. Спосіб такого пояснення вперше повстав на Заході, — там постійно давали гльоси до латинського тексту Святого Письма; такі ж гльоси в XIV віці знаходимо часто в чеських та польських казанях, писаних по-латині; звідти цей спосіб забрів і до нас на Україну. Такі гльоси стрічаються навіть в перекладах на живу мову, що бачимо в перших чеських бібліях, звідки цей звичай зайшов і до наших перекладів, напр. в Євангеліях Пересопницькій 1556 р., Житомирській 1571 р. і Літківській 1595 р. гльос досить багато. Пізніше, при списуваннях ці гльоси звичайно вводились до самого тексту, і таким чином повставав більш зрозумілий текст Святого Письма.

Жива мова увійшла до церкви в середні віки найперше в церковній науці, в казані. Спочатку церковні казані говорено було виключно мовою латинською, але на Заході рано почали виголошувати церковну науку, особливо до простого люду, й живою мовою. Так, церковні синоди навіть в Польщі ще в XIII віці (напр. року 1248, 1285 і инш.) робили постанови, щоби церковну казань (зараз по Євангелії) до простого народу було говорено польською мовою; тільки проповідь до вищих верств вірних була в мові латинській.³⁾

Треба додати, що деколи бувало й так, що проповідь виголошувано по-польському, але пізніше друковано її по-латині.⁴⁾

Те-ж саме було й в церкві українській, — і тут рідна жива мова вперше увійшла до церкви з казанню; і тут, певне, можливі випадки, коли церковну промову було сказано живою мовою, але потім було її написано або й надруковано вже мовою літературною, цеб-то церковно-словянською.

Найперші переклади Письма Святого на живу народню мову розпочали проповідники для своїх церковних потреб. Виголо-

¹⁾ Гаркави, Слѣди знакомства съ еврейскимъ языкомъ въ древней русской письменности, „Еврейское Обозрѣніе“ 1884 р. кн. 1.

²⁾ Про неї див. статтю проф. В. Перетця в „Записках Наук. Тов.“ т. 93 за 1910 рік.

³⁾ Dr. J. Pelczar, Zarys dziejów kaznodziejstwa w Polsce, Краків, 1917 р., ст. 11—12 і 35.

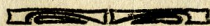
⁴⁾ Там же, ст. 40.

шуючи проповіді в живій мові, проповідники на Заході цитати з Святого Письма наводили спочатку по-латинському; така непослідовність була в вічі, і проповідники, наводячи євангельський текст по-латині, мусіли зараз же тлумачити його вірним в живій мові (звідси, між іншим, повстав самий звичай церковну науку вести зараз же по Євангелії, бо ця наука спочатку й була тільки тлумаченням Євангелії, що читалася в незрозумілій мові). Таким чином ми бачимо, що проповідники перші взяли за переклад Письма Св. на живу мову для своїх церковних потреб. В косцюлі польській, скажемо, друкована казань вже в XV віці має цитати з св. Письма в польській мові.¹⁾

Теж саме було й в церкві українській, — й тут проповідники перші розпочали переклади Письма Святого, на українську мову для своїх потреб; друкуючи свої казані, проповідники почали й цитати з Св. Письма подавати в українській мові. Випадки такі відомі мені ще з XV-го віку, — з Страстів Христових, про які вже згадувалось; пізніше цитати з Св. Письма в українській мові знаходимо в „Похвалі гетману К. И. Острожському“ невідомого автора, в Супрасльському рукописі, під 1515 роком (видання 1836 р., Москва, ст. 149—154); в книзі Степана Зизанія „Казанье св. Кирила Іерусалимського“ 1596 р. читання з Євангелії подано українською мовою.

За XVI і XVII віки на Україні взагалі був звичай (на Заході відомий значно раніше) густо пересипати релігійні твори цитатами з Св. Письма в українській мові; на краях книжок звичайно зазначається й джерело таких цитат. Колиб ці цитати звести до купи, то ми малиб значну частину Біблії в перекладі на живу українську мову ще XVI-го віку... Пізніше, в XVII віці, в творах українських проповідників скажемо у Іоанікія Галятівського або в Антонія Радивиловського таких цитат дуже багаті, а сам переклад зроблено старанно і добре.²⁾

Такі були ближчі причини — серед низки інших, про які мова в другому місці, — повстання перших перекладів Письма Святого на українську мову. Ці причини й привели до того, що вже в середині XVI го віку на Україні повстав величний переклад на українську мову цілої Євангелії, — це т. з. Пересопницька Євангелія 1556—1561-го року.

¹⁾ Dr. J. Pelczar, ст. 36.

²⁾ Це джерело перекладів Письма Святого на українську мову в нас, на жаль, ще зовсім не досліджене; цікаво б в'ясувати, чи не користувалися наші проповідники готовими вже перекладами, такими, скажемо як Пересопницька Євангелія. Підкреслю тут, що в польській літературі подібну працю відносно Петра Скарги проробив вже кс. Ст. Оконецький (Pismo św. w dziełach X. Piotra Skargi, Poznań, 1912), — він зібрав всі цитати П. Скарги, який цитував Вульгату завжди по польському.

Спомини (1884—1888 р. р.).

І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива...

Т. Шевченко.

I.

Неслухняна думка не хоче спинятись ні на евакуаціях, ні на катастрофах, ні на помилках, ні на злочинах... таких недавніх, свіжо-болючих, що ще викликають образу і гнів у серці: вона лине в ту далечінь, якої змагання та турботи втихли і спочили в глибині душі...

На Вкраїні лютувала реакція перших років царювання Олександра III. Розторошивши радісний розквіт української національної праці середини 70-тих років, вона при новому царі почула ще більш сприятливе для себе повітря, набралась ще більшої сили й охоти.

В Києві стали до бою з „мазепинством“ рука в руку жандарми Новіцький, цензор Рафальський, орган юго-западного края „Кієвлянинъ“ та професори обрусителі Кулаковський, Флоринський, Соболевський, Піхно і інші.

Загнали „Україну“ в закутки... та й всього. Жива ідея не то що не вмерла, але росла, набіралась нових сил, дужчала, випускала нові парости — нехай ще хирі, безсилі, як ті бліді рослини в льоху, але непереможні в стихійному прямуванні до життя.

Після прощального напутствія вчителя Закону Божого о. Подвисоцького про уникання „ізмів“ (раціоналізм, соціалізм, сепаратизм, анархізм і др.) матуральне свідоцтво в руках. На голові легенький пуховий бриль, в руках заборонений до недавня кийок (конечна ознака студентського стану, так само, як довге волосся), а в зубах цигарка. Нові знайомства: студенти старших років, дівчата з поміж курсисток та їх приятельок. Подих якихось нових почувань, ідей, яких не відчувалось в гімназії — щось немов би з тих самих ізмів від яких остерегав суворий душпастир; навіть на психіці гімназіяльних товаришів відбилось щось нове, як світло ще захованого сонця відбивається на обличчі глядача через небо, через повітря через усе оточення.

Збираємось невеличким гуртком найчастіше у спаленого на вугіль широко-раменного Прокопа на його пристані, поблизу Ціпного моста, ріжемо на його човнах срібні від блискучого місяця хвилі Дніпрові, розкладаємо ватру на березі Матвієвської затоки і співаємо хором українські пісні... Світає, запалюються червоними пасмами небесні простори... Час до дому.

У кого саме виникла думка урядити виставу „Дай серцю волю, заведе в неволю“, з певністю не скажу. Та мабуть чи ні на мені самому лежить цей гріх, бо поклав клопотів коло цієї справи я найбільше.

Студентські демонстрації під час ювілейних урочистостей університета Св. Володимира в серпні 1884 р., звільнення всіх головно студентів і зачинення університета на пів року відтягнули нашу виставу до Різдва. За сей час довелось відшукувати помешкання, декорації, вишкулюватись на репетиціях не тільки що до дикиї, рухів, але й що до мови, бо дехто з виконавців, що не походив з села, немилосердно її калічив; не мало клопотів було й з артистичними амбіціями (у аматорів ся хвороба такаж, як і у фаховців). При всьому тому треба було заховувати як найпильнішу конспірацію.

Цензурну постанову 1876 р. про українське письменство уряд підсилив новими скорпіонами. Видатнішим артистам української сцени було заборонено візд до великих українських міст. З київської естради не сміло пролунати українське слово. Вигадка якоїсь не організованої купки молоді спорудити українську виставу видавалась зухвальством і дурнищею. Поліційних аргусів, щоб запобігти такому злочину, було більш, ніж досить...

Вистава таки відбулась. Помешкання нам дала п. Барбаумова, інтелігентна жидівка, що сприятливо ставилась до „українофілов“. Дехто зі старших Киян, певно памятає цю виставу на Тарасівській вул., в домі проф. Матвієва.

Успіх першої вистави потягнув за собою цілий ряд вистав в томуж помешканні — українських і російських.

Гурток, що впорядив першу виставу, складався з молоді, що не мала ще українських національних переконань. Навіть ті з них, хто почуттям своїм тягнувся до рідного народу та кохався в українській мові та мелодії, ще не були національно свідомими Українцями. Ми ще переживали першу стадію вироблення суспільно-політичного світогляду і ще не вміли знайти серед ідейних революційних цінностей належного місця для національних наших змагань.

І в цьому процесі вироблення світогляду розбилися. Я пристав до українства, другі опинились в ворожому таборі або стали по середині.

Сталось це так.

На нашу першу виставу зібрались не тільки „українофіли“ (вживаю сей термін, бо він тоді користувався в Києві правом громадянства; проти нього воювали й нарешті вивели з ужитку свідомі Українці), але також молодь інших, навіть ворожих до українства напрямків.

Незабаром після вистави до мене звернувся хлопець старшого від мене віку, вигляду таємничого списковця, на прізвиське Молдавський, з пропозицією впорядити кілька вистав платних на користь народовольчеської організації. Гідність поступовця-студента не дозволяла відмовлятись від підтримки всього, що йшло на

шкоду деспотично-поліцейському державному режимові; до того ж прохання Молдавського підтримали студентки дочки п. Барбаумової. І я погодився. Моя допомога, однак, придалась народовольцям не на довго. На перших же зборах народовольчеські красиві-акторки не задовольнилися моїм розділом ролей, я не виявив потрібних здібностей до ролі впорядчика та режисера, і народовольчеська організація гарненько обійшлась без мене, скористувавшись тільки нашими декораціями.

Поруч з виставами на російській мові споряджено було на м'ясницях та великим постом кілька українських вистав. В них виступали вже інші актори — не ті, що грали в „Дай серцю волю“: ці нові належали до гуртків свідомої української молоді. В той час в Києві під зверхньою орудою „Старої Громади“ й при її підтримці закладались гуртки української молоді для самоосвіти в національному напрямі та для при звичаювання її до організованої громадянської праці. Гуртки ті в більшості обмежувались національно-культурними інтересами і унікали „політики“.

Мене прилучив до рядків сеї молоді, а тим самим допоміг знайти шлях для вироблення світогляду К. Арабажин, що вступив до університету на рік раніш від мене. Познайомившись зі мною, на виставі „Дай серцю волю“, він запропонував мені вступити до гуртка „Українське літературно-драматичне т-во“, в якому він був головою. Заснування цього гуртка, як я тепер собі уявляю, якось було зв'язане з домом і родиною проф. Ол. Хв. Кістяковського, славетного криміналіста. В перших місяцях 1885 р. Ол. Хв. вмер і наш гурток задемонстрував себе вінком на його похороні з надписом; „від У. Л. Д. Т.“ який, скільки не силкувались цікаві росшифрувати, так і залишився для них, як рівнеж і для поліції, таємницею. Гурток наш мав бібліотеку, на той час дуже порядну, і десятка півтора членів. Проіснував він після мого вступу недовго. По якомусь питанню проводирі — а ними були К. Арабажин і Гн. Житецький — посварились, рядові члени пристали до одного чи другого — і гурток розсипався з упередженням та ненавистю одних до других. Се були перша моя стріча, на жаль, не остання, з тою фатальною прикметою національної нашої вдачі, якої наслідки в дрібному не перевищують наслідків „гусака“ в сварці Івана Івановича з Іваном Микифоровичем, але в історичному масштабі викривляють течію народного життя — так в стародавньому минулому, як і в найновішій часи: се безмежна особиста амбітність діячів — і більших і дрібних — та невміння розміряти, що важливе, а що дурниці.

Раніш, ніж розсипатись, наше т-во встигло впорядити кілька українських вистав, про які я згадав. Йшли „Назар Стодоля“ (два рази), „По ревізії“ (що тоді не дозволене цензурою до друку), „Кум Мірошник“, „Поперед спитайся, а тоді і лайся“; здається, „Наталка Полтавка“. Виконавцями в цих виставах були, між иншим, дехто з молоді, що стали відомі потім широкому громадянству: М. М. Старицька, В. Самійленко, І. Судакевич, К. Арабажин. Зпоміж виконавців відзначались не абиякими сценічними

здібностями Судакевич, Черномська, Верещагин, та ніхто з них не присвятив себе сцені.

В той час, як я вступив до української організації і через те віддалився від приятелів, з якими впоряджав „Дай серцю волю“, до них наблизилась народовольці Молдавський та Крашенинників, старші від мене віком і вже досвідчені пропагатори. Мене вони сторонились, — думаю, після того, як Молдавський переконався, що з мене для його партії пуття не буде. Одного літнього вечора ми з ним довго ходили по тополевій алеї Бібіковського бульвару і він навертав мене до народовольства та доводив реакційність українського націоналізму. Та хоч як мені ніяково було опинитись в рядах реакціонерів, але я вже знайшов свою правду в тій українській „реакції“ — правду, якої не відчував народоволець. Незабаром по тому я прочитав „Историческую Польшу і Великорусскую Демократію“ Драгоманова і тут знайшов вираз тої правди.

Недовго довелось Крашенинникову з Молдавським просвіщати моїх приятелів і приятельок. На донос, як я чув, одного в бувших наших гімназіяльних товаришів Височина, який убоявся бездни премудрости, вийшов з 6-ої класи гімназії і вступив до війська, гурток було заарештовано і заслано в різні закутки Сибіру. Са головні переступи „державним злочинцям“ ставилося читання на збірках заборонених творів Л. Толстого: В чем моя вѣра“, „Исповѣдь“ і др., книжок Кеннана про політичних засланих на Сибіру, курса політичної економії та різних брошюрок на соціальні теми. Років через 3—4 я стрічав декого з членів гуртка, по поверненні з заслання; більшости — вже не бачив.

Чому вистави в помешканні п. Барбаумової не потягли жадних карних наслідків для впорядчиків та акторів, хоч балачки про них розійшлись по Києву, — не знаю. Чув, буцім-то батько Судакевича, старий поважаний київський громадянин, клопотався перед поліцмайстром Живоглядим, і то ніби то задля добрих відносин з Судакевичем не „піднімав історії“. Можливо й таке, що Живоглядів був теж трошки „українофілом“ — принаймні не так завзято воював з українофільством і не так боявся його, як Кулаковський та Фльоринський, а про мету народовольчеських вистав не добре розчовпав.

II

Вступивши до організованого українського гуртка („Хрестоматії), я разом з другими заходив до старих громадян: Антоновича, Лисенка, Кониського і др... Вони давали нам помешкання для наших зборів. На зборах, окрім справ організаційних, відбувались то читання рефератів, то лекції Антоновича або кого иншого, то складання словника, то якась инша робота. Першою колективною працею, в якій я брав участь, прилучившись до гуртка, був переклад на українську мову монографій Костомарова та курса історії Іловайського. Переклади заготовлялись для га-

лицького видання, що мало вийти під редакцією Ол. Барвінського. Розшматувавши книжки й поділивши листи між собою, ми старанно, але спотикаючись на кожному слові, каліченою напівмоськовською мовою виписували сторінку за сторінкою. Я перекладав якісь глави „Богдана Хмельницького“. Чи багато з мого перекладу та і з перекладу моїх товаришів пішло до вжитку — не знаю. Певен, що коли п. редактор взагалі одержав наші переклади і щось уживав з них, то не мало мав мороки з виправленням. Але не в ужиткові наших перекладів, або рефератів, що теми для них давав Антонович, полягала справа. Нас просто в сей спосіб вчили: привчали до умислової праці, до вивчення рідної мови, до правдивого наукового розуміння тих моментів минулого життя, які ховала від нас або фальшувала державна офіційна наука.

Найчастіше приймали нас у себе Лисенко, Антонович, Кониський, Вовк-Карачевський, Новицький (що був, здається, фабричним інспектором). Коли у нас кінчалась, так сказати би, офіційна частина зборів, то за нею звичайно наступала неофіційна — не менш цікава і користна для тоїж єдиної, ні перед ким не висловленої, може не всіма усвідомленої мети — нашого національного виховання, нас закликали до ідальні, і тут, за шклянкою чаю чи за вечерею лились тихі і щирі розмови; господар — а як траплявся у нього один другий гість — то й гості, обмінювались з нами по товариські новинами та думками; піднімались часом дебати, лунали голоси, світилися очі, горіли юнацьким румянцем лиця... І під час розмови не одно розумне слово, не одна глибша думка когось зі старших непомітно западала в наші душі, заповнювала наші серця, а разом з нею виростала в нас свідомість любові та відданості невизнаному російським суспільством нашому рідному національному єству. Старше покоління гартувало наші переконня, щоб не схибнули, не зблудились потім, вийшовши на шлях російського життя, щоб українське почуття зробилось нашою природою. Скільки розуму, такта, любови вкладали вони в своє діло, скільки часу й праці присвячували.

Поділились тою працею. Учений Антонович вкладав в наші голови потрібні знання, підводив під наш світогляд твердий ґрунт; сивий одноокий мистець слова Кониський терпеливо навчав нас краси мови, — так сказати би, стилізував нашу душу; мягкий, завжди лагідний Лисенко видобував громом своїх згуків з глибини почувань патос, якому природню форму давала національність. Приймали у себе, частували й непомітно виховували наші національні почуття так само й інші „громадяне“. Але присвячували нам уваги за мого часу тамті троє найбільше....

Саля інтелігентської сімі середнього достатку. Повно людей. Серед молоденьких безусих хлопчаків та вусатих старших курсів кілька постатей старшого віку. Найстарший, господар хати, з поважним обличчям патріярха, в синіх окулярах, відкинувся на спинку мягкого крісла і уважно слухає, як я читаю трошки схвилюваним, непевним голосом свій рефератик, що його загадав скла-

сти Антонович. Розумію сам, що рефератик — чисто шкільницька справа на історичну тему — „по Бестужеву Рюмину“, як зазначав професор. Розумію й друге — що мені надзвичайно трудно було підбирати слова, втискати думки в той невеликий український словник, який вивіз в голові з села, яке покинув 12 літ назад. Коли мої опоненти — гімназіяльні товариші доводили мені, що літературної мови у Українців немає, я сердився, — а тим часом як би вони посміялись, побачивши, як я змагався, складаючи реферат, з тою московською, літературною мовою, якою напакувували мій мозок вісім літ школи! Читаючи реферат прилюдно, чую, що мова ще більш кострюбата, ніж дома, на самоті. Хитрую, прикладаю всіх зусиль, щоб модуляціями голоса при читанні подобатись слухачам. Деклямую, а не читаю.....

Скінчив.

— Та сеж чисто московська мова — тільки перекичена на українську! Чую суворий, неблаганий присуд патріарха: цілком московський синтаксис, — ось слухайте... І почав, і почав цитувати... Упала душа, завстиджений сижу, як води в рот набрав. Нічого кругом не бачу, бо боюся підвести очі. Аж чую, як небесну музику, мягкий ласкавий баритон молодого Науменка. Він — може під впливом моєї деклямації — стає в оборону деяких вжитих у мене речень і слів, мягчить мої рани цілущим бальзамом. Я підбадьоруюсь, але.. але совість шепче, що той, пурист, неблаганий, говорить правду. Науменко не з милосердя обороняв, а тому, що в його українському лексиконі, як у багатьох земляків з Лівобережжя, користуються визнанням такі московизми, яких не виносить душа „Перебенді“. — Я — не з Лівобережжя і сам не погоджуюсь з твердженнями свого оборонця.

За вечерею мій жорстокосердний критик поводить ся зі мною як і з усіма... Мій сором помалу простигає.

І з того вечора я на все життя зтямив, що найбільший ворог нашій мові — чужий синтаксис. Не біда, коли в мову вскочить якесь чуже слово. Воно обітреться, пристосовиться і — дивись — засвоїлось. Але устрій, лад речення, коли він чужий, — мова ніколи не засвоїть без шкоди для себе...

Виринає в душі інший малюнок.

Хиляться одні, а другі випростались до гори кудлаті стрижені, деякі прилизані, русяві та чорняві голови навкруг великого чотирьохкутного накритого зеленим сукном стола. Дві лампи — одна на кінці стола, перед лектором, друга посередині стола освітлюють кімнату. Але кімната завелика і зависока, щоб світла вистарчило на неї, і тому високі до стелі шахи з книжками ховаються в темряві. Кінець стола, біля лампи, невелика постать людини в тому віці, коли починають вирізуватись зморшки на чолі та попільявіє волосся. Одягнений в звичайне домашнє робоче убрання: в вицвіле літнє пальто. Дрібні риси обличчя, виразні блакитні очі під густими бровами, невеличкі вуси, свіжо голене худрляве підборіддя... Голос — глухий. Виклад — простешкою мовою, наче се — не лекція філософії історії, а звичайнісінька

балачка на повседенні теми. В дикції, в інтонації, в наголосах нема натяку, нема тіни якоїсь штучности, якогось підвищення. Змістом, тільки змістом захоплював слухачів: не зовнішньою формою.

Плється виклад рівним, трохи монотонним, тихим голосом: сунеться синтез історичних явищ, упорядкування їх в певні категорії і морально філософська оцінка. Концепції лектора висловлені так ясно, зрозуміло, переконуюче, укладаються в голову так легко, западають в душу так просто, одразу, неначе вони — євангельські моральні засади, і зараз же після лекції стають переконаннями коли не всіх, то більшості слухачів.

Переказувати зміст лекцій Антоновича через кілька десятків літ я не берусь та й не був би в силі. Навіть наводити окремі думки його курса філософії історії вважаю засміливим, бо автор, коли б був між живими, міг би й не визнати їх за свої в моїй передачі. Але може я не погіршу, коли, на зразок, пригадую закінчення викладу про людські вірування в безсмертя душі. Таке безсмертя наш професор визнавав лише в вигляді тої памяти, яку може залишити людина на землі своєю творчою працею. Таке безсмертя — єдине, говорив він, на яке людина має право сподіватись. До здобуття такого „безсмертя“ кликав слухачів.

Пригадується друга думка, яка має особливу цікавість і цінну тепер, в ретроспективному світлі. Оглянувши вихідні моменти і головні точки російського державного життя, він передбачав конечність революційної зміни політичного режиму в Росії за 30—40 літ. „Ми, говорив він, своїм спокійним голосом про себе й своїх ровесників — мабуть не дочекаємось сеї зміни; але ви, панове, звертався до нас: її побачите, переживатимете“. Сподівання людей другої половини дев'ятнадцятого віку на відновлення суспільно-політичного життя було розповсюджене не тільки в Росії, але і на заході. В свій час віддав данину пророкуванню про європейський соціальний переворот в кінці дев'ятнадцятого віку пророк соціалізму. Але пророкування Антоновича відрізняється від сподіванок російських громадян тим, що воно фіксувалось на певний термін, а від пророкування Маркса тим, що здійснилось в зазначений час.

Крім курсу філософії історії, мені пощастило послухати під час перебування в університеті ще два приватних курсу Антоновича: географію України і історію козаччини. Курси викладались на конспіративних квартирах, часом в студентських кімнатах; приходилось набувати знання потайки, ховатись з ним, як це трапляється робити подекуди й нині, про що дуже добре відомо читачам цих рядків.

В кабінеті Антоновича наш гурток приймав на урочистому засіданні І. Франка, коли той приїздив до Києва. Енергією, силою повіяло на нас від серйозного, на вигляд холодного, задуманого галицького гостя. Запропонував нам запитувати про те, що нас цікавить і на запитання ознайомив нас з загальним станом національної справи в Галичині. Пригніченим російським безправ'ям,

нам видавались благами ті конституційні гарантії, якими володіли наші брати, між иншим школа, в якій наших письменників — Шевченка, Марка Вовчка, Кониського студійовалося так, як ми в своїх школах студіювали Пушкіна, Тургенева.

З деяких ознак гадаю, що родинне життя з боку національного не у всіх „старих громадян склалось щасливо.“ В російській Україні мійська сім'я не знала і не визнавала в той час української мови. Не завжди національна свідомість чоловіка знаходила співчуття в його жінки. Діти йшли за матір'ю, ставились до українських симпатій батька байдуже, а часом навіть і з легкою іронією, як до нешкодливої манії, чудацтва. Не завжди змінюла такі стосунки навіть повага, авторитет „українофіла“ — батька серед громадянства.

І мені здається, що ті відносини почасти відбивались і на тому, що нашому гурткові давали притулок для зборів не всі члени Київської Громади, як також і на тому, що не всі, хто давав такий притулок, знайомили з членами своєї родини: під час вечері тих членів не було дома, або подавали чай окремо, в салі, де відбувались збори.

Пом'ятою, як один з наших господарів — може з болючим для себе почуттям — повчав нас, молодь, щоб, утворюючи в майбутньому свої сім'ї, ми не обминали боку національного. „Тільки тоді Ви матимете твердий ґрунт для ваших змагань — говорив — коли з уст ваших дітей і їх матерей буде лунати українське слово. Сім'я — це головна підвалина національного відродження“.

Так в звичайній гуртковій роботі, в слуханні лекцій, в улаштуванні святочних вечерків на Шевченківські роковини та з инших нагод пили для гуртка місяці за місяцями, рік за роком. На вечірках етнографічний барвний націоналізм виступав поруч з культурним. Частина молоді тішилась пишними національними убраннями; инші задовольнялись піснею та словом. Виступають одна за другою в пам'яті кольоритні фігури на вечірках. Зі старших: п. Косач по перу О. Пчілка, сестра великого ідеолога і мати-учителька першорядного письменницького таланта, сама на достойному місці в українському письменстві; читає на вечерці Літ. Драмат. Т-ва — нам на науку, як каже — свою байку про закоханих артиста й артистку, що розійшлися через конкуренцію за першенство на сцені; ось привітний, гармонійний М. В. Лисенко, завжди на вечірках найвидатніша, найпомітніша постать; ось рідкий гість серед нас, мовчавий, неначе чужий балакучому галасливому молодому оточенню Нечуй Левицький..... Ось дечки невисока постать дідуся з довгою чорно-сивою бородою, що красою обличчя трохи нагадує російського поета-філософа Волод. Солов'єва. Він теж неначе трохи уникає скупчення, але се тільки так здається: почуєте його жваву розмову, побачите огнисті гарні очі, його жваві рухи — і зрозумієте, що вда-

чою він бойова сила, темпераментний, якому потрібне оточення і який потрібний оточенню: се — найзавзятіший, найгорячіший прибічник женеvського вигнання, найліvйший поміж київських Українців М. В. Ковалевський, який невтомно їздить і з усіх товстїйших гаманців України збирає дажки на українську еміграцію.... Молодь: назву тільки декого з тих, що потім визначались літературними чи яко діячі іменами. Чубинський, високий, могутній, що незрівнано деклямує Шевченківського „Ченця“; гнучкий, трошки ходульний Арабажин зі своїми мистецькими промовами; гарний, як еллінський божок, але не еллінською, а широко-українською блискучою сільською красою С. Ш-хін з бубном та цимбалами та своїми прозорими, як чистий струмок, але як струмок же холодними віршами. Тут невеличка, щупла але — в супереч законам фізики — кремезна фігурка чорного як жук представника говірок на „уо“ та „уі“ Верзилова, пізніше, через багато років мійського голови Чернигова; тут неначе ховається за когось иншого — навіть в той час, коли виступає прилюдно — чорнявий з численними срібними нитками в довгому волосі Самійленко-Сивенький: читає уперве свою „Найдорощу перлину“ чи „Ельдорадо“. Ось молоденька, як лялечка пухленька, в майбутньому славетна поетеса — дочка поета; тут же „старий“ студент Демуцький, з дуже рідко шевелюрою, за те товстими звислими запорожськими чорними вусами, — на протязі довгих років помішник Лисенка в організованню студентського хору; білоусий Семенцов та широкобородий Поночовний — що приїхали вчитись з далекої Кубанщини, а пізнійше вернулись до рідного краю й працювали над його освітою; Г. Житецький, се важкий для своєї молодості постаті, — трохи нагадує обличчям свого величавого батька; рухливий, з червоними як у дівчини лицями, трохи пухлявий, А. Синявський, що подавав тоді надії зробитись істориком — учнем Антоновича; русявий Ігнатович, що всіх знав, був усіма знаний і з усіма на „ти“; П. Залозний — огрядний, в студентському убранні, що тісно облягало його широку фігуру, поет лірик на той час, мовознавець в прийдешньому; Немиловський, старший віком сімейний студент, лікар — відомий пропагатор пасічництва на Україні...

Не бував на вечірках, не брав уділу в гуртках той, що не забаром переплигнув через голову усіх гурткових і одразу став одним з перших, чільнійших вождів національного руху. Теперішній „батько“ М. Грушевський. Він до перших курсів був для нас загадкою. Вчився, як ніхто. Професори по черзі бачили в ньому свого наступника, — через що й лютовали потім декотрі за його ніби зраду. Про його „українство“ між нами ходили чутки, коли довідались, що в збірнику „Степ“ було надруковано його оповідання, але Грушевський ні для кого з нас не був доступний. Я здибав його иноді, вертаючись з університету Бібіковським бульваром до дому, бачив, як він завжди побожно здимав шапку й хрестився перед Володимирським храмом, ще тоді недостроєним; мені, як „старому“ раціоналістови кидалось се в вічі і ви-

ставляло Грушевського, так сказатиб, не модерним — чи може навпаки, ультра модерним студентом... Коли я поспробував заводити з ним розмови про українство і навіть неначе навертав його до вступу в наш гурток, то співчуття не зустрів. Чи ховався тоді Грушевський зі своїм українством від ворогів і від друзів, щоб ні одні ні другі не перешкоджали йому в науковій підготовці, чи просто зневажливо ставився до гурткового життя, се тільки він сам — нехай здоров буде — знає. Але досить того, що сам Антонович в перші роки перебування Грушевського в університеті не знав, чи належить Грушевський до українства і навіть розпитувався у мене про се, коли я жив у нього в домі.

III.

Се останнє сталося на третьому році мого перебування в університеті. До родини Антоновича було взято на утримання учня Ч—ка, а мене запрошено за репетитора (інструктора) до цього хлопця. Разом з хлопцем я займав два покої на другому поверсі дома. Живши біля року в родинному оточенню Антоновича, я мав нагоду придивитися, так сказати би, до буденного життя сеї видатної людини.

Така сама основна прикмета, якою Антонович визначався на прилюдних зборах, серед блискучого оточення, або серед численного гурту слухачів в аудиторії, чи десь на провінції, перед повітовими або сільськими владами, що, не пізнавшись на його „генеральському“ стані, трактували його з комічною погордою, — та його простота поведінки й скромність убрання, що викликали не одно забавне непорозуміння, не залишили його і в дома. Тут — так само, як і скрізь — він не тримав себе хоч би як *primus inter pares*: він не давав відчувати, що він — перший і був з усіма нарівні — і з дітьми включно до наймолодшого, і з тими чужими, що жили у його домі на становищу наймитів. Як що міряти культурність людини її поведінкою з другими то така культурність була складовою частиною духа Антоновича в найвищій мірі. Скромність убрання не була в нього якоюсь виключною. Він не вбирався в якийсь суто-простецький одяг, а ходив в звичайнісенькому мійському вбранні інтелігентної людини. Тільки сей одяг не мав може такого вигляду, як дорогі убрання. Коли було треба, Антонович одягався і в уніформ і в парадний чорний сюртук. Тому всі балачки й численні анекдоти про пригоди Антоновича, в яких він виступає в ролі непізаного, не треба брати в той спосіб, що Антонович якось екстравагантнo одягався, робив якийсь маскарад. Коли його признавали не за того, ким він був, то се вже була вина не його, а тих, хто зустрічає „по одержкѣ“. Хоч би, наприклад, така пригода під час мого проживання в домі Антоновича:

— Оце заходив до мене куріозний юноша, каже якось за вечірнім чаєм Антонович: я вчора був в Колегії Галагана (приватна аристократична гімназія на 4 старші класи з бурсою) у Тр—ва. У нього зійшлося кілька колегіатів між иншим і сей. Заспорили з приводу одного історичного факта, — я їм дав де-які

пояснення. Хлопці не знали мене, і сей відповів мені щось в тому роді, що я не розуміюсь на справі. Я не перечив, а Тр—в раз викликив його з хати, і колегіят більше не вертався. Перед Тр—вим він виправдував свою неввічливість до мене тим, що бачив на мені срібний (а не золотий) ланцюжок при годинникові і тому не думав, що я інтелігентна людина. Сьогодні чую дзвінок... Одчиняю — колегіят. Переконфужений, каже, що прийшов просити мене вибачити, що сперечався зі мною... Поправився! добродушно сміявся Антонович.

Якийся там срібний ланцюжок, або стареньке пальто, з одного боку, та наївні люди з другого і витворювали численні непорозуміння, історичну правдивість котрих, однак, підтверджував сам Антонович, — тільки корегував де-які анекдотичні прикраси. Я не маю охоти переказувати ті анекдоти, тим паче, що про них хтось вже згадував в друку.

Подробиць приватного життя В. А—ча також описувати не буду. Се вимагало б багато місця і часу. Тай чи все з життя видатної людини хоч би й як цікавою особисто вона була — належить розповідати?

Я хотів би поділитись лише кількома вражіннями, які в деякій мірі дозволяють краще зрозуміти погляди й симпатії Антоновича.

Як відомо Антонович не тільки цікавився і добре знав твори видатніших представників красного письменства, але мав, як то кажуть, касательство до того письменства: в белетристичній формі оповідав історичні епізоди, написав історико-критичний розбор історичних романів Сенкевича, в молодих роках навіть соґрішив віршами, про що не любив згадувати. Цікаво, що при такому своєму інтересі до красної літератури Антонович не визнавав — чи може не доцінював — новітню російську літературу. За кілька літ перед тим Вогює „відкрив“ Європі російську художню літературу. В короткий час Толстой та Достоевський здобули собі всесвітнє визнання, а для своєї літератури визнання рівнорядности з іншими, старшими європейськими літературами. Антонович не поділяв загального захоплення художними вартостями російської літератури. Пригадую кілька фактів, в яких відбилась його оцінка.

Значачу, що підчас обіду Антонович завжди читав якусь книжку: звичайно се була белетристика, але часом і щось інше. Ділився иноді вражіннями з приводу прочитаного.

— Це сором! обурился він одного разу, відкинувши річний відчит київської 2-гої гімназії, який держав в руках: Науменко так надмірно вихвалює в своїй актовій промові російську літературу як і великорос цього не зробить. Як же-ж учням не перейнятись любовю до „отечественной“ літератури і мови, коло їх хвалить такий поважний вчитель, як Науменко — Українець.

В другий раз Антонович виявив ще більше експресії. До Київѣ приїхав і загостював у Антоновича в його кабінеті один з приятелів його Казанський проф. М.. Одного разу ні В. Б., ні

М. на вийшли до обіду, а панна Оріся, старша дочка Антоновича, пояснила мені:

„Тато посварився з М. за Достоевського. М. твердив, що Достоевський, як письменник, стоїть на рівні з Данте; тато сперчався і так рознівався, що обідати не може.“

Антонович не міг стерпіти такого святотатства: зрівняння генія Достоевського з генієм творця Божественної Комедії.

Доставалось і мені іноді на горіхи за ту-ж таки російську літературу.

Найменший син Антоновича, 11-12 літ, дуже любив читати і багато читав. Пушкіна „Евгенія Онїгина“ знав напам'ять (старих російських класиків — Пушкіна, Гоголя — В. Б. здається ставив високо). Через таку пристрасть накидався на кожен нову книжку, яку бачив. Не пропускав і моїх. Випросив твори Нікітіна. Одного разу за обідом бачу свого Нікітіна в руках В. Б.

— Дивуюсь Вам, А. С., звертається до мене В. Б.: що такого гарного знайшли Ви в Нікітіні, що порекомендували його М-сі читати.“

Я вже й не пробував тлумачитись, що М-ха без моєї рекомендації зацікавився Нікітіном.

— Я раніш не читав його, продовжує В. Б., як взагалі не читаю третьорядних письменників, бо часу не маю. Але побачив у М-хи та й узяв, щоб тільки мати поняття про нього. Вибрав з огляду на те, що, на мою думку, найбільш може характеризувати письменника. Бачу — „Русь“. Розкриваю: „Под большим шатром голубых небес ты раскинулась“... і далі, далі все про широкість, великість... А що на тій широкості робиться, як живуть, які люди, які порядки — поет не думає: аби широкіше. Не визнаю такої поезії. Шукаю во оглаві другу. „Юг і сѣвер“. Порівнює і перевагу віддає „сѣверу“. Хиба ж це не брехня? Як можна навіть і порівнювати холод і тепло. А йому аби широкіше та біле, хоч би то і снігова пустиня була... Ні, не варто таке читати! звернувся він до сина.

З приводу роковин смерті Гл. Успенського всі газети писали про цього талановитого художника-публіциста, з його чулою душею, трагічним кінцем життя, — жертву російських порядків. Газетні хвали зацікавили В. Б. Читав за обідом, як завжди, — але через кілька днів кинув мені:

„Не подобається мені Ваш Успенський — не художник“.

Іншою міркою міряв В. Б. російських письменників останніх 10-ти літ, ніж європейська критика, не кажучи вже про нас, що виховувались на тій літературі. Зрозуміти його мірку можна тільки в той спосіб, що у В. Б., крім художнього почуття, говорило ще якесь інше.

Мені здається, оскільки я приглянувся й прислухався до Антоновича, що зачислення його до тих „українофілів“, які почували себе „общеросами“ та в своїх поглядах звязували на завжди не тільки Україну з Росією, але навіть українську культуру з московською“, (Юл. Охримович — розвиток українсько-національно-політичної думки, ст. 78—79), се зачислення помилкове.

Для гуртка, до якого я належав на протязі свого студентського життя, Антонович був головним світилом, від якого ми набирались прикладу, знання й ідей. Через це його образ встає в моїх споминах найчастійше, і від того покоління, серед якого я виростав, йому належить по справедливості найбільше того безсмертя, про яке він нам говорив на лекції.

З поміж членів гуртка найулюбленнішим пестуном Антоновича був К. Арабажин. Памятаю, як на одній вечерінці Антонович в веселому трохи настрою держав на колінах Арабажина, обіймав його і говорив:

„Се мій синок“,.. Та й не диво. Здібний, начитаний, розумний, політично розвинений, гарний промовець, Арабажин завжди виступав поперед своїх товаришів. Певно не один Антонович, а і багато хто ще сподівалися, що в майбутньому з Арабажина вийде видатна й користна для національної справи сила. І до самого кінця курсу наш невеличкий гурток з Арабажином на чолі гуртувався коло Антоновича, хоч в нашу ідеологію увійшло не мало того політизма, противником якого вважався Антонович. До гуртка увійшли молодші віком Б. Кістяковський, Лаппо-Данілевський і інші. Часто збирались у К. М. М — к — тої, що пізніше стала дружиною Антоновича. Се вже не був той перший гурток, на початку університетського курсу, що в ч и в с я, це вже був національно вихований гурт, який працював на полі пропаганди, добував і переховував закордонні книжки, входив в порозуміння з іншими гуртками... Антонович був нашим ідейним батьком, але ми наблизились в своїх поглядах ще й до другого вчителя — Драгоманова. Не вважаючи на це збори у К. М. М — к мали характер зборів тісно звязаних ідейно людей.

Хто міг думати, що не пройде двох-трьох літ — сей тісний гурток розпадеться, Арабажин поверне і силкуватиметься потягти за собою тих, хто ще з ним залишився, на позиції, ворожий київським „українофілам“, стане в неприязні відносини до Антоновича, покине Київ, покине Україну на завше, а зрештою решт вийде з рядів борців за українську ідею. Кажу ідею, а не „самостійність“, бо ще такої формулюровки тоді не було зроблено: вона прийшла з часом, при інших умовах, її склали другі люди, в інший пізніший час, 7-го листопада 1917 року. При яких умовах розпався наш гурт — те складе зміст „споминів“ на другий раз, як що прийдеться їх складати.

PA 2409

1986 p

3p. 12
PA

3.500

3.500